

CUERA 1981

ANNADA XXVII

4. CUDISCHET

RADIOSCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH/ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

Redacziun: *Alfons Maissen*

Emissiuns: 264, 265

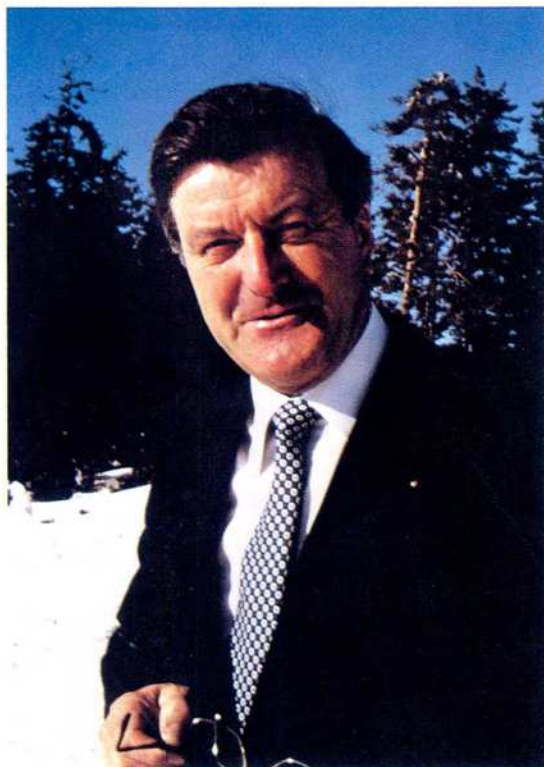
Stampa Romontscha, Mustér 1981

Plaids introductivs

Il present cudischet Radioscola 98, 4, 1981 commenta las duas emissiuns 264/265 culs tetels: *LA STAMPA ROMONTSCHA CONDRAU I: Ils pioniers e la historia della Stampa*, II: *Il svilup tecnic, administrativ ed artistic della officina*. – Quei cudischet ei staus pusseivels en questa fuorma entras surprida de cuosts d'illustraziun entras la firma Condrau. Intervestas culs capos de partiziun, contribuziuns personalas davart il schef, *Pius Condrau*, e dil cauredatur, *Giusep Capaul*, dattan la caratteristica al cuntegn dellas emissiuns e dil cudischet. Las introducziuns e commentaris, sco era in'egliada anavos el vargau dils tschentanners, derivan dal redatur *Alfons Maissen*. – *Balzer Coray* e *Alfred Frei* han gidau a

Il schef della Stampa Romontscha, *Pius Condrau*.

formular las numerusas legendas. Preparaziun e produenziun ein stadas els mauns da *Leo Huonder*, *Anton Eigel* e *Markus Lehmann*.

La *bransch grafica* ha giu ils davos decennis in svilup enorm. La composiziun a maun ei pèr suenter pli che 500 onns setransformada plaun a plaun en lavur maschinala. Novas dimensiuns maisudidas, razionalas, electronicas, ein en vesta. En paucs onns vegnan ils svilups hodierns ad esser surpassai. Nies cudischet marca il stan dils 1981.

Cuntegn dil cudischet radioscola 98

La Stampa Romontscha Condrau	3
La Gasetta Romontscha – Las ediziuns Desertina – Pius Condrau	
La Stampa Romontscha Condrau SA	5
Mustér, il center cultural – Ils pioniers della Stampa e Gasetta Romontscha – Il svilup economic della Surselva – Il temps dell'electronica – Impuls dils plazs de lavur per la regiun – Impurtonza della Stampa Romontscha per il manteniment dil lungatg.	
100 e 125 onns Gasetta Romontscha	11
125 onns GR en survetsch d'ina regiun	13
L'entschatta – Clara lingia e finamira – Il success semuossa – L'incarica culturala e linguistica	
La hodierna Stampa Romontscha Condrau	16
Ina reportascha en plaid e maletg – Directori de fatschenta e la planisaziun – L'administraziun – La partiziun de composiziun – La partiziun de produenziun – La partiziun de stampa – La ligiaria ed apprestaziun – Empacament e spediziun	
In'egliada anavos els tschentanners	40
Desertina, Casa editura, libreria	49

Maletg de cuviarta:

Baghetg renovau dils biros della Stampa e Gasetta Romontscha. Seniester la Casa della Misterlessa, davostier ils dus clutgers della claustra.

La Stampa Romontscha Condrau

da Alfons Maissen

La Gasetta Romontscha – Las ediziuns Desertina – Pius Condrau

La Stampa Romontscha ha priu si'entschatta avon varga 125 onns, iniziada e carschida dall'idea d'in grond basegns ded orientar il pievel romontsch, cunzun il sursilvan catolic, d'informar el entras ina *gasetta* sur ils currents politics, culturals, religijs e confessionals. Era l'educaziun dil pievel steva a cor als redactors; la formaziun spirtala d'in sempel pievel muntagnard-puril pareva ad els necessaria, l'instrucziun ed il slargiamet dil horizont sin tuttas varts.

Las scartiras edidas cun caschun dil 100 e 125avel anniversari della *Gasetta Romontscha* accentueschan adina puspei la solida continuitad principiala. Ils redactors ein aunc oz precauts cun radicalas innovaziuns spirtalas e politics, pertscharts ch'ina *gasetta* sappi exister alla liunga mo cun tener ina lingia clara, senza seschar memia viado el frastgam d'ideas ultra surfatgas. La *Gasetta Romontscha* vul survir ad ina cuminonza circumschretta. Quella restricziun ha buca impiedi svilupps technics, era buc entardau d'acceptar criticamein il temps modern. Certas enzennas eran buca de surudir el pievel.

Pli detagliadamein sur quei problem scriva Pius Condrau sez en quest liug, denter auter era sur la historia de sia fatschenta e sur la *Gasetta Romontscha*.

Pius Condrau ei l'olma della fatschenta, quart descendent en retscha ella dinastia Condrau. En fatschenta sa el far diever d'ina experienza centenara. Sco emprem ha el saviu e stuiu sedebatter cun in enorm spert svilup tecnic. Quella midada munglava esser dumignada. Quei ei stau pusseivel entras ina solida formaziun mistergner-professionala ed artistica.

Mintga lectur ei interessaus de saver enzaigei pauc sur la veta e la prestaziun ded

umens che stattan alla testa de fatschentas d'impurtonza per nies pievel. Umens politics sepresentan senza far cumedias, umens de fatschenta, de menaschis ed industrias ston vegnir presentai. Lur fatschas sesclareschan per cul product gartegiau, cugl esit de lur sestentar.

Pius Condrau, schef della *Stampa Romontscha* ed inspirader dellas ediziuns *Desertina*, ei naschius 1924 a Mustér, fatg la matura, passentau studis alla ETH e sepreparaus per la vart practica cun onns de scolaziun professionala.

Dapi 1949 ei *Pius Condrau* persuna decisiva ella *Stampa Romontscha Condrau SA* a Mustér, president dil Cussegl d'administraziun e directur digl entir menaschi tripartit: *Gasetta Romontscha*, *Stampa*, ediziuns *Desertina*.

Pius Condrau ei era da giuven ensi staus activs sil *camp turistic*: staus president della *Uniu de cura e traffic*, Mustér, e comember della suprastonza dell'*Uniu grischuna de turissem*. En quei sector d'intensiv interess, eis el staus iniziand dellas *Pendicularas Mustér SA*.

Pius Condrau ei era staus deputau, ei comember dil Cussegl vischnaunca de Mustér dapi 1949.

El survetsch militar ei Condrau capitani, durent 30 onns specialist per la scolaziun militar en muntogna ed era s'engaschaus el survetsch de salvament ellas muntognas.

Il schef della *Stampa Condrau* ei per necessitad spert staus carschius cun sia fatschenta sur igl intschess pli stretg della *Surselva*. Novs mieds de comunicaziun e traffic, fatschenta carschenta en collaboraturs, munida culla pli recenta maschineria, stueva encurir novas basas de clientella. Ei setractava de gronds augments en quantitat e qualitat. En quei slargiamet daventa Condrau president dil Cussegl d'administraziun della *Stamparia*, vivon *SA Bündner Tagblatt a Cuera* e della *Viotex SA, Lucerna*. Plinavon ei *Pius Condrau* commem-

ber d'administraziun della *Viafier Retica*, dellas Pendicularas Mustér SA, della Mediac SA, Berna/Lucerna, e della Interpresa grafica Mengis + Sticher, Lucerna.

Ina fatschenta de questa dimensiun ella muntogna, ha baul stuiu dar egliadas e mover cuorsas sur las stretgas seivs paternals. Quei ha valiu surtut per las ordvart differenziadas lavurs de stampa ordeifer ils pensums per la Gasetta ed ils cudischs romontschs. Il moviment tecnic stueva vegnir acceptaus ed introducius era ella periferia per saver concuorer. Maschinas rufinadas produceschan sur mesira per pigns intschess. Ellas drovan emploiai, maschinists

de professiun, dirigents scolai. Nova produenziun, en quantidad e qualitat senza paregl attestan andaturas e dimensiuns internaziunalas. Quei cunzun el sector della produenziun dil cudisch practic, dellas causas, dil cudisch bellestristic, d'affons, d'art e della scienza en plirs lungatgs.

27 onns alla liunga, da 1955–1981, ha la *Stampa Romontscha Condrau* procurau per la biala ediziun dil *Radioscola Romontsch*. La *Casa editura Desertina* ei sedeclarada prompta de realisar sin fundament de material existent, in'ediziun complessiva en 6 volums. Quell'ovra de varga 2500 paginas, bein illustrada, compara vid d'atun 1985.

La Stampa Romontscha Condrau SA a Mustér

da Pius Condrau, Mustér

Mustér, il center cultural

Entuorn la pintga camona digl eremit Sogn Sigisbert, erigida entuorn ils anno 750, se-sviluppescha plaunet ord l'emprema culegna gl'empren la claustra, lu il vischinadi da Mustér, che retscheiva siu num dil «monasterium». L'entira Sursassiala ei d'origin territori claustral e vegn el 14- e 15avel tschentaner dividida en las pleivs da Tujetsch, Medel e Mustér.

La muntada dalla claustra sco center cultural, insumma per il svilup cultural dalla Surselva ed en special dalla Cadi, ei incontestabla.

El decuors dils tschentaners vargai ha la claustra fatg atras temps da grondas pigiras, denton era epocas da gronda fluriziun. En connex cul transit dils imperaturs tudestgs sul Pass Lucmagn survegn la claustra da Mustér muntada eminente per la segirtad dil pass, che fuorma igl access el sid e dal sid el nord. Plinavon sespartan a Mustér las vias era en direcziun encunter sera, sul Pass Alpsu.

Gia entuorn igl onn 1585 vegn l'emprema scola claustrala fundada. Quei attesta il fatg ch'ins ei cunscients dalla impurtonza dalla scolaziun. Malgrad quei ha denton la scola pign cuoz. Novas emprovas da fundar e re-activar la scolaziun reusseschan lu entuorn la mesadad dil 18avel tschentaner e contonscha silsunter grond renum.

Ils pioniers dalla Stampa e Gasetta Romontscha

Denton destrueschan las flommas la claustra igl onn 1799 e 1846. La claustra stat avon la decadenza totala. Ultra da quei sclauda ina lescha cantunala da 1861 la recepziun da novs conventuals. Il svilup historic dalla claustra e dalla vischnaunca da Mustér ei adina staus colligiaus cun il svilup dil mund vast. L'invasiun franzosa e la

destrucziun dalla claustra da Mustér egl onn 1799 han era signau la famiglia Condrau, che deriva da Tujetsch, nua ch'il caplon Condrau ei daventaus marter ed unfrenda dalla tresta invasiun franzosa.

Professer Placi Sigisbert Condrau ei naschiu ils 22 da fenadur 1819 sco quart da sis fargliuns, fegl da mistral Fidel Condrau (1784–1843), ch'ei setratgs neutier da Tujetsch e dapi 1803 a Mustér. Sunter ses studis gimnasials serenda Placi Condrau all'universitad da Minca, nua ch'il grond Görres formava ils giuvens per la bandiera catolica democratica. Görres ha influenzau buca mo nies Placi Condrau, mobein era Casper Decurtins. A Bonn ei Placi Condrau s'occupaus intensivamein cul studi dil dretg ecclesiastic. Turnaus en sia patria grischuna, eis el sededicaus a sia carezia primordiala, alla scola. Sededicar all'instrucziun ed educaziun dalla giuventetgna ei stau igl ideal dil giuven e dil vegl Placi Condrau. Igl onn 1842 ei la Scola cantunala catolica vegnida translocada da Mustér a Cuera. Leu ha Placi Condrau operau sco professer durant 7 onns. Sminond che quella scola vegni ad haver pign cuoz, eis el seretratgs a Mustér ed ha fundau leu cun zacons amitgs la scola episcopala en claustra. Durant 6 onns ha el instruiu sco professer ed in onn sco rector. Igl onn 1856 han grondas difficultads era cavau la fossa a quella scola. Era quella setrumpada ha buca pudiu tschuncanar igl idealissem e tschaffen da professer Placi Condrau. Forsa anzi! In'otra lavur spetgava sin el, buca meins impurtona, ina lavur che pretendeva curascha ed ina natira endirida entras la tempiasta dalla veta. Placi Condrau ha cumprau la stampa episcopala, per francar l'ediziun d'ina gasetta e saver cumbatter la pussonza dominonta dalla maiortad radicala che haveva violau ils sogns dretgs dils conburgheis conservativs suenter la uiara dil schinumnu «Sonderbund».

Il december 1856 ei la decisiun per l'ediziun

dalla Gasetta Romontscha vegnida prida. Placi Condrau, possessur dalla stampa, editur e redactur dalla Gasetta Romontscha, ha francau la suandonta parola direttiva:

*«Examinescha il bien ed il vegl
Cun saung freid e bien egl.
Enquera mo glisch, dretg e verdad,
Mai mai passiu e parzialitad.»*

A quella devisa eis el restaus fideivels entochen a sia mort, ils 22 da november 1902. Denton era ils succedents redactors ein stai cunscients da quella direttiva.

Mistral Giachen Giusep Condrau ha empalau l'interpresa e redigiù la Gasetta Romontscha naven da 1902 entochen sia mort, igl onn 1922, nua ch'el ei sedisgraziàus ella vegliadetgna da mo 58 onns.

Cusseglier naziunal dr. Giusep Condrau, fegl da *mistral Giachen Condrau*, ha stuiu surpender la redacziun dalla Gasetta Romontscha sco giuven da 28 onns. El ha dirigiù la barca entochen sia mort, igl october 1974. Dr. Sep ei sededicaus alla politica e defendiu cun success ils interess dalla populaziun muntagnarda d'uront 30 onns el Cussegl naziunal, il qual el ha presidiau igl onn 1956/57.

Igl onn 1949 ei siu fegl, *Pius Condrau*, entraus en fatschenta e surpriu il tgamun tecnic dalla Stampa, ch'occupava da gliez temps 6 personas.

L'interpresa ei carschida. Il diember d'emploia ei s'augmentaus. Cauredatur dr.

Mistral Giachen Giusep Condrau (1864–1922). El empeila l'interpresa ed ei redactur della Gasetta Romontscha naven dals 1902–1922.

Sep basegna agid ella redacziun, ch'impona pli e pli bia lavur. Igl onn 1969 ei *dr. Dumeni Columberg*, actual cusseglier naziunal, entraus ella redacziun. El ha bandunau tala cun la fin digl onn 1971, surprendend il mandat d'emprem genau dalla vischnaunca da Mustér ed ulteriuras incarcas publicas.

Igl onn 1971 entra *dr. Giusep Capaul*, da Lumbrein, ella redacziun dalla Gasetta Romontscha. El surpren la responsabladad sco cauredatur dalla Gasetta Romontscha suenter la mort da dr. Sep, igl october 1974.

Il svilup economic dalla Surselva

La crisa dils onns 1930 e tochen alla fin dalla secunda uiara mundiala ha reteniu il svilup economic en Surselva. Tons e tons

Professer *Placi Condrau* (1819–1902), fundatur e possessur della Stampa e redactur della Gasetta Romontscha da 1856–1902.

han stuiu bandunar lur patria per encurir ordeifer lur existenza. L'explotaziun dallas auas ha francau igl emprem scalem dil svilup economic ella Cadi. Senza quei agid d'ordeifer fuss in svilup turistic vegnius retardaus aunc pli ditg. La populaziun fuss sesminuida, aunc pli biars havessen stuiu bandunar lur patria. La basa d'existenza fuss restada stretga, pli che stretga. Cun la terminaziun dallas lavurs vid las ovras electricas els onns 64/65 ei denton ina nova periclitaziun dalla existenza semanifestada. Munconza da lavur smanatschava danovamein. L'introducziun d'industrias ei ord differents motivs lu sco oz buca stada pusseivla.

Igl ei d'engraziar al svilup turistic, en special dil sport d'unviern, che nossa regiun ei s'infirmida. La vischnaunca da Tujetsch ha cun sia participaziun al capital d'aczias possibilitau finalmein la fundaziun dalla Societad dils runals da Tujetsch. Ei para oz paradox, ch'ei era l'emprema gada buca reussiu da survegnir il capital per in runal al Calmut, ed era buca per in runal da Dieni a Milez.

Cusseglier nazional *dr. Giusep Condrau* (1894–1974). Proprietari della Stampa Romontscha e redactor della GR pli ch'in miez tschentaner.

Semeglientamein eis ei stau a Mustér. La concessiun dada 1963 ha stuiu spetgar 6 onns silla realisaziun. Parallelas tier quei svilup anflein nus a Breil/Vuorz, Sursaissa, Lumnezia, Val s. Pieder ed a Laax/Flem. Parallel cul svilup economic en Surselva ein Stampa Romontscha e Gasetta Romontscha sesviluppadas. L'interpresa dat oz paun e fadigia a varga 70 collaboraturas e collaboratur ed edescha 2 gadas per jamna la Gasetta Romontscha en ina ediziun da varga 5500 exemplars.

Il temps dall'electronica

El decuors dils treis decennis vargai havein nus astgau introducir ella Stampa da Mustér beinenqual novaziun tecnica. Senza

Il team de redacziun en cusseida partenent problems e termins d'ediziun della Gasetta Romontscha: Pius Condrau, Giusep Capaul, Gieri Albin.

vuler entrar els detagls dalla produziun, che vegn descretta separadamein cheu-suenter, vulein nus tuttina render attents sil fatg che ual l'elettronica ha purtau il svilup alla branscha grafica. Nos indrezs tecnics a Mustér han cuntunschiu oz in stan fetg ault dil svilup ell'industria grafica. Quei ei la premissa, che possibilitescha a nus da far amogna survetschs e qualitat d'emprema classa a nossa clientella indigena e dalla bassa. La prestaziun pioniera da Mustér ella cumposiziun a film ei renconuschida sin plaun svizzer. Igl ei gia 10 onns dapi sia introduziun. Oz disponin nus dil sistem cumplet electronic da cumposiziun.

Era sil sector da stampar en colurs documentein nus nossa veglia decidida d'offerir a nossa clientella aunc meglier service ed ina qualitat migliurada en pli cuort temps.

Quei ha pretendiu enormas investiziuns el sector da maschinas da stampar, per arri-var alla qualitat ed alla pusseivladad da concorrenza cun ils gronds menaschis dalla bassa.

Per saver stampar basegn'ei semtgat las litografias. Era cheu havein nus interpriu in decidiu pass, havend introduciu igl emprem «scanner» per lithos da colur el Grischn a Mustér.

Parallel cul svilup tecnic sto l'administraziun vegnir reorganisada. Successivamein succeda quei ussa el decuors dils proxims onns. L'entschatta ei dada culla installaziun dil computer special IBM 34 per la contabilitad.

Impurtonza dils plazz da lavur per la region

Nus astgein buca tolerar che nies intschess romontsch depauperiseschi economicamein. Quei ei nossa ferma perschasiun. Ils plazz da lavur ein necessaris per l'existenza da nossa populaziun e per nossa

cultura romontscha. Els astgan buca ir a piarder, ein da mantener e sche pusseivel aunc d'augmentar. Quei reussescha buca mo cun retscheiver subvenziuns da Confederaziun e Cantun per mantener il lungatg romontsch. Igl ei necessari ch'il maun public, ch'ils responsabels planiseschien buca mo il territori special, mobein planiseschien era co mantener e segirar ils plazz da lavur ellas cuntradas muntagnardas e co crear novas pusseivladads da lavur e gudogn.

Ils 70 plazz da lavur che la Stampa Romontscha Condrau SA offerescha, cumpeggia differentas clamadas. Quella purschida diversificada ei da gronda impurtonza per la regiun. Saver emprender e sescolar ellas clamadas tipograficas, nezegiar la pusseivladad da sescolar ella tecnica electronica, cumposiziun da film, grafica moderna, fotografia da reproducziun, stampa d'offset, egl art dil ligiacudischs, denton era ellas clamadas mercantilas cun l'applicaziun dall'electronica ella contabilitad, ein purschidas da clamadas modernas, che nossa giuventetgna tscherca. Per quei vala ei la peina da batter.

Astg'ins patertgar oz, el temps dalla conjuntura aulta, puspei als onns da recessiun vargai? Ils onns da recessiun han buca mo effectuvau ina sminuaziun da lavur, anzi era ina digren dils prezis. L'occupaziun ei carschida, denton ein ils prezis carschi mo per part. Quei fa al sorprendider, cunscients da sia responsablidad, il pli grond quita. La digren dil prezi rui buca mo vid la sostanza finanziaria d'ina interpresa, mobein ella frenescha era in'augmentaziun

dalla producziun ell'interpresa. A quei fatg stuein nus render nossa gronda atenziun per buca periclitir ils plazz da lavur.

Impurtonza dalla Stampa Romontscha per il manteniment dil lungatg

Cun la derasaziun dall'informaziun a scret duas gadas ad jamna ademplescha la Gasetta Romontscha la principala offensiva per il manteniment dil romontsch. Senza las novitads e senza l'informaziun a scret, vegn nossa populaziun germanisada en cuort temps entras las gasettas quotidianas tudestgas, sco era tras radio e televisiun. Quei ei era stau il motiv per la fundaziun dil Fegl Ufficial dalla Surselva, che duei francar egl avegnir las publicaziuns ufficalas per romontsch ellas vischnauncas. Gasetta Romontscha e Fegl Ufficial dalla Surselva adempleschan ina missiun culturala, instructiva e d'informaziun politica.

La Casa editura Desertina, colligiada strengamein culla Stampa Romontscha, publichescha ovras litteraras romontschas per tgirar il quart lungatg naziunal. Il program d'ediziun cumpeggia l'entira paletta d'ediziuns, essend ch'il territori romontsch ei pigns e dat buca suttetg ad in pli grond diember da casas edituras, che savessen sespecialisar. Ord quei motiv edescha la Casa editura Desertina ovras historicas, litteratura belletristica, litteratura da giuvenils e d'affons. Per enrihir il program d'ediziun edescha ella era ovras scientificas per tudestg. Sco specialitad edin nus las ovras d'art dil pictur artist Aluis Carigiet.

100 e 125 onns Gasetta Romontscha

da Alfons Maissen

Nus seregurdein sco sch'ei fuss oz! In bi gi digl onn 1956, in margis ils 27 de mars, arriva sin meisa ina gasetta de tut speciala grondezia. Ei fuvà il numer giubilar:

100 onns Gasetta Romontscha 1856–1956

In grond diember de scribents romontschs digl entir intschess renan, eran s'exprimi en quei numer festiv. La tematica: Stampa Romontscha, Gasetta Romontscha e sia historia e siu svilup. Mo cun quei er'ei ca stau avunda. Prominents della baselgia, della politica, della cultura e litteratura, dell'economia, della canzun romontscha e dil teater etc. vevan dau a scret lur megliers patratgs sur problems de nossa tiara, prendend en egl ils tschien onns vargai.

Ils 18 de fevver 1982 – suenter 25 onns digl emprem grond giubileum – arriva ina nova enzenna de stedia veta della Gasetta Romontscha:

125 onns Gasetta Romontscha

Sco egl emprem numer festiv dils 100 onns, era cheu ils redactors e possessurs della fatschenta che s'expriman. Els stattan mintga gi el menaschi, il pli datier della realitad che portan las diversas lavurs spirtalas e de produziun.

Era en quei gries numer biars simpatizonts che scrivan mintgin en sia moda, sur materias agli il pli enconuschentas. Aschia staturescha era quei numer ina famosa historia della Stampa Romontscha dapi 125 onns, mo skizzescha, per appropfundir l'impurtonza della officina Condrau per la cultura, il lungatg e la historia sin nies intschess.

Nus savein buca far cunmeins che de quescher e renviar il lectur als cuntegns dellas duas robustas *Gasettas giubilaras* de 1956 e 1982.

Preambel:

Gasetta Romontscha – Giusep Capaul

Ina gasetta, sco la Romontscha, ei de gronda impurtonza per la derasaziun d'informaziuns, de patratgs e tenutas politicas, religiusas e culturalas. Sco in fil tgietschen tras la cuntrada, tras burasclus temps de 125 onns e varga sesdrema il maletg dil lungatg romontsch tras nos intschess, in lungatg che ha dapi 2000 onns resunau en pulpiu tun e sun roman, e quei ella famiglia, sin vias e sendas, en baselgia, en temps de legria e de misergias, ella politica, en mistregns e cuminonzas.

Mintga caporedatur dat si'atgna impronta a sias annadas, en tutta libertad, conform a sia formaziun, sia devisa, siu caracter. Sur ils redactors della anteriura Gasetta Romontscha suondan las expectoraziuns dil hodiern: *Giusep Capaul*.

En quest liug lessen nus presentar cuortamein il cauredatur en funcziun.

Giusep Capaul

ei naschius 1937 a Lumbrin, vitg remarcabel en plirs risguards: de lungatg, d'isonzas e cultura. Suenter las scolas dil vitg e studis gimnasials a Sviz studegia Giusep Capaul historia e litteratura allas universitads de Friburg e Basilea. Pli tard daventa el scolast secundar a Mustér. Ils studis vegnan continuai e concludi cul doctorat 1965 a Friburg. Baul entra Capaul els ravugls de renaschientscha romontscha, redegend denter auter la *Vusch dils mats*. Era prestat el all'Uniun dils giuvens grischuns. scola pli aulta ha el caschun de dar el Seminari de scolasts a Cuera ed egl Institut Minerva a Turitg.

Dapi 1971 ei Giusep Capaul redatur della *Gasetta Romontscha* a Mustér, dapi 1975 cauredatur. Mantuns lavur e responsabladad accumpognan in redatur d'ina gasetta

en plein svilup. Quei ei denton ca tut. G. Capaul ei dapresent parsura della Romania, ils davos onns staus en divers gremis della Cuminonza Romontscha de Radio e Televisiun. Cun 1984 ei Giusep Capaul commember dell'istanza federala independenta de recuors els ravugls de radio e televisiun.

Ina gasetta de principis democratics e de temprà cristiana sto era viver culla politica e cull'economia. Capaul ei engaschaus en diversas cumissiuns politicas e culturalas en connex cun sia professiun.

Sur il scopo e la muntada della Gasetta Romontscha rapporta il redactur ellas paginas suandontas.

Pius Condrau e Giusep Capaul ein era stai prompts de collaborar allas duas emissiuns sezzas. Era ils differentes caus de partiziun ein buca stai maufers e segidai gronda-mein. Aschia ha igl entir concept survegniù ampladad.

Quellas duas emissiuns fussen stadas de repeter cun caschun della vegnida de quei cudischet compariùs per plirs motivs en retard. Era fuss stau pusseivel d'elaborar duas emissiuns specialas che vessen delucidau la historia ed il svilup universal de quella gronda invenziun, fatga da *Johannes Gutenberg* entuorn 1450 a Magonza. Mo quella proposta ha giu negina urbida.

Gasetta Romontscha – 125 onns en survetsch d'ina regiun e siu lungatg

da cauredactor dr. Giusep Capaul, Mustér

La Gasetta Romontscha ei la pli veglia gasetta en nies lungatg. Ella exista dapi 125 onns. Ina biala vegliadetgna. Per l'emprima ga eis ella cumparida da Daniev 1857. Ual tons onns exista era la Stampa Romontscha a Mustér – l'editura e purtadra dalla GR – stada dall'entschatta enneu en possess dalla famiglia Condrau. Senza la Stampa Romontscha negina gasetta e senza la Gasetta Romontscha negina stampa. Il legreivel svilup d'omisduas declara la cuminonza da destin semussada en quei cass dètg ventireivla.

L'entschatta

La Gasetta Romontscha ei in «affon» dil 19. tschentaner. Sco tontas autras gasettas svizras. Ei fuva il temps dallas midadas radicalas sin nies continent. Las duas concepziuns fundamentalas – conservativas e liberalas – se stergevan per contonscher u mantener influenza e pussonza. Sez tier nus. Quei cumbat cumpigliava (deplorablamein) buca mo intents politics, anzi era religius e cultural. Ed el fuva hanaus. Era en Surselva vevan liberals e conservativs da sefar, oravontut denter zacontas famiglias da num e pum che cumandavan ualti tut. Ed ei deva negins auters mieds da propagar las ideas che las gasettas. Da quei resorta lur muntada. Mintga partida veva (duvrava) silmeins ina. El decuors dil davos secul ha ei dau ina entira retscha da gasettas en romontsch (sur-silvan): da tempra liberala e conservativa. Spiaghels dallas tenutas politics ton divergentas e derasadas. Da quei cumbat ei era il stadi federal da 1848 sortius. Ils centralists han gudignau, ils federalists spers. Ils liberals cumandavan, ils conservativs vevan d'obedir. Cun mischedar politica e controlla religiusa eisi stau dau fiug. E la lutga daventa vehementa.

Clara lingia e finamira

En quei temps critic entscheiva la Gasetta Romontscha sia missiun. Ella ha claras finamiras: politicamein stat ella sin funs con-

Il cauredactor della Gasetta Romontscha, *Giusep Capaul*, curregia e prepara ils manuscrits e corrispondenzas. Quei material vegn empalaus vinavon als compositors, allas tschentadras.

servativ, religiusamein sin plaun catolic. E quei consequentamein. Era s'engascha ella da num per dapli dretgs dil pievel, sustenend vigurusamein tuts ils sforzs e las stentas en quei grau. Ina biala caussa, denton dètg stoffia da realisar, pertgei las contraversas cuzzontas denter las concepziuns politics ton differentas eran buca manei-vlas. Ins batta cun armas aviartas ed ellas gasettas cun pleva gizzada. Sin mintga maun. El stil dil temps. Las conturas politics fuvan levamein veseivlas. Quei era vulliu ed intenziunau. Aschia havevan, mantenevan ed engrondevan ins sia aderenza. Premissa per influenzar e contonscher la realisaziun dils postulats politics. Lezs pér muntavan confirmaziun e satisfacziun, success e progress.

La Gasetta Romontscha ha defendiu dalla entschatta enneu cun insistenza ils interess dalla sempla populaziun catolica, rurala,

purila e mistergnerila dalla Surselva viers tuttas tendenzas centralisticas e generalisontas dalla capitala e dalla predominonza liberala. Il fundatur ed emprem redactor, prof. Placi Condrau, ha capiu oreifer da perschader ses lecturs da sustener in svilup che progrededa democraticamein, denton senza renunzia allas lavurs culturalas, religiusas ferm enragischadas el pievel. El veseva e fageva pusseivel in progress che teneva quen dil niev senza sbittar l'essenza da quei che veva schau daventar nosa populaziun sco quei ch'ella era e leva pil pli restar.

Il success semuossa

Quella politica e schurnalistica che colliava ed empuneva organicamein vegl e niev ha purtau success persunal, politic e schurnalistic a professor Placi Condrau. El daventa deputau e mistral dalla Cadi. Ensemen cun dr. Casper Decurtins spendra el la Claustra da Mustér ed iniziescha en Surselva la predominonza conservativa che ha tenuu tochen oz. Quei andament cun in resultat fetg solid fuss maina staus pusseivels senza in organ inspiront ed empalont: la Gasetta Romontscha. Vessen resun e sustegn politic e religius s'engrondent muncau, fuss ei iu cun ella sco cun tuttas autras gasettas romontschas sursilvanas dil tschentaner vargau – ed ei fuva buca meins che 13 – ella vess calau suenter cuort temps da cumparer. A sia necessitad politica e religiusa ed alla posiziun contonschida ha ella d'engraziar sia survivenza. Ins savess formular quei aunc pli sempel: grazia alla fideivladad als principis, allas finamiras ed alla consequenza acceptada e trastratga eis ella carschida. La credibilitad raccoltada ha schau sesviluppar la gasetta e purtau satisfacziun a ses responsabels.

L'incarica culturala e linguistica

Nus vein punctuau la muntada historica/politica che seligia cun la GR. Quei ei indicau. Da quei fatg resorta numnadamein in

aspect essenzial: la *Gasetta Romontscha* ei stada trasatras dalla medema observanza e concepziun politica. Ins saveva – e sa – nua ch'ella ei en quei grau da casa. Sper quella incarica publica ei denton era sia intenziun specifica – d'esser in organ romontsch – tuttavia buca vegnida alla cuorta. Dall'entschatta enneu eis ella stada ina defensura fetg impurtonta e decisiva dils postulats culturalis e dil lungatg romontsch. Ella reflectescha buca mo co ils Sursilvans ein sesviluppai e sedefendi cun success politicamein, mobein era tgei immens progress ch'il lungatg scret ha fatg. La Gasetta Romontscha ha susteniu consequentamein e vigurusamein tut las stentas sinceras da renconuscher il romontsch sco lungatg naziunal e da scriver e tgirar adina in meglier romontsch e da mantener nies lungatg. Igl eco dall'incarica politica-culturala-religiusa ei staus encuraschonts. Ferton che tut las autras gasettas romontschas sursilvanas ein svanidas viers la fin dil tschentaner vargau dil tuttatg, crescha il diember dad abbonents dalla GR continuadamein. Oz eisi bunamein 5 500. Cun quella cefra figurescha la GR buca mo egl emprem rang dallas gasettas da nies lungatg, anzi stat era alla testa da tuts organs regionalis el Grischun. S'augmentaus ei era il volumen. Tochen 1952 cumpareva la *Gasetta Romontscha* inagada ad jamna (la gievgia). Dapi lu duas gadas (mardis e venderdis). Pli e pli gronda ei era la puschida schurnalistica e publicistica vegnida. All'entschatta cumpigliava ella 4 paginas ad jamna, oz intragliauter 20–24. Era ha ella profitau enormamein dils indrezs technics modernissims da stampar. Dapi onns vegn ella squitschada en offset e da temps en temps en pliras colurs.

Sper quella pierta eis ei buca da surveser che la Stampa Romontscha ha ediu onns ora il «Pelegrin», che veva ina calamita nundetga. Dapi gleiti 125 onns eis ella era editura dil *Calender Romontsch*, il pli grond e derasau annuari. Vitier vegn – tras la fundaziun dalla casa editura *Desertina* – ina offerta reha da cudischs romontschs. L'incarica schurnalistica primara ei vegnida extendida tras ina publicistica a pro da nies lungatg ch'astga seschar veser.

L'incarica actuala e restonta

Oz vesa la Gasetta Romontscha sesezza sco tala d'ina regiun: ella stat entiramein en survetsch dalla Surselva, s'engaschond per ses interess politics, economics, socials e culturals giustificai. Ella ei satisfatga dil progress sedau en collaboraziun e cul sustegn da tons. Quei oblighescha vinavon a lavur entira. Ella renda adina puspei attents ils Sursilvans a lur valetas per propi che s'audan tier lur essenza. Igl engaschi per ina politica cristiana, pil manteniment d'in lungatg e pils dretgs d'in pievel minoritar restan vinavon finamiras empalontas ed

obligontas. E che la Gasetta Romontscha ha – en vesta a tons Romontschs emigrai – era ina funcziun unenta, ligionta ed integrona, san ins buca punctuar avunda. Per tons dils nos ella bassa ed egl exteriur eis ella bunamein il sulet ligiom regular cun la patria d'affonza e giuventetgna.

La Gasetta Romontscha ha giu dall'entschatta enneu ina clara incarica e finamira. Ed ella ei stada fideivla ad ellas. Dalla consequenza sedeclara siu success. Mussament ch'ina lingia grada sepaga. E cun quella identitad va ei vinavon. Ei dat mo aschia continuaziun. Sco quei ch'il fundatur ha intenziunau han ses successors era realisau.

Tgaus de differentas grondezas de Gasettas Romontschas.

La hodierna Stampa Romontscha (1981)

da Alfons Maissen

Ina reportascha en plaid e maletg

Sco menzionau alla pagina 2 dat quei cudischet ensemen cun las duas emissiuns ina idea dil stan dils fatgs technics – administrativs e della producziun stampatoria della firma Condrau dils onns 1980/81.

Ina tala fatschenta d'aulta e complicada creaziun sto vegnir dirigida en grondas lingias – savens era els detagls – d'ina persona. Las ideas fundamentalas neschan leu, tier il directur. Per realisar ses plans drova el en emprema lingia capos de partiziun che lavuran stretgamein ensemen culla direcziun. En fritgeivlas conferenzas semuossan dallas discussiuns novas vias. Ils capo-collaboraturs san savens influenzer la cuorsa practica dellas caussas. Els ein scolai e specialisai en quei senn. Planisaziun collaborada! Dals capos de partiziun van camonds ed exactas instrucziuns vinavon als incombensai de mistregn e professiun practica, dalla preparaziun alla producziun. Co quellas partiziuns ein colligadas e co tut sto era leu harmonisar, ei per il 'dadoviars' savens in misteri. Lein prender per exempel la creaziun d'in cudisch d'art, forse era mo d'in sempel stampat, d'ina lavur d'accidenza. Talas lavurs vegnan empustadas, vegnan surdadas concurrenzialmeins, tenor normas qualitativas. Savens stat la preparaziun de manuscrets oz en grev contrast cul temps applicaus per la composiziun. Las repetidas correcturas a maun e cun maschina ston vegnir coordinadas. La stampaziun ei e representa en plirs risguards ina culminaziun. Suondan en funcziun ils ligiacudischs, la ligiaria cun tut sias fasas, a maun e cun maschinas, igl empackament, la furniziun.

Sche maletgs en color vegnan incorporai el product, va la producziun tras ordvart rufinadas proceduras. Cheutras vegn era il stampar pli delicats e heiclis.

Parallel en connex culla Stampa stat la *Gasetta Romontscha*, en ses origins motiv de

fundaziun dell'ufficina. Oz, cun in'equipa redaccionala, seproducescha ella en enorma regularitad, sco petga stabila, tras las roderas de producziun generala. Mo per part ha ella atgnas maschinas, atgna gliעד a disposiziun.

La Casa editura DESERTINA, schegie sut medem patrunadi, ei in'atgna instituziun, cun atgna planisaziun ed administraziun. La Stampa Romontscha vegn dumandada per offertas de producziun, gest sco per l'ulteriura clientella. Quella situaziun vala secapescha mo per la stampaziun de cudischs.

E per finir exista ina respectabla cudischeria e papeteria Condrau, era quella d'atgna structura ed administraziun. Che la cumpra de material, pupi per la gasetta e per tuts ulteriurs stampats, ei de gronda muntada, secapescha da sesez. Circa 80 personas ed emploiai ston ed astgan dumignar en harmonia quella gronda fritgeivla e greva lavur de stampa.

Directori de fatschenta e la planisaziun

Quei che va e sto ir tras il tgau ad in directur e responsabel proprietari d'ina fatschenta pli gronda, resta adina caussa personala.

Il directur della Stampa Romontscha, *Pius Condrau*, en contractivas telefonicas cun in client.

Da quels plans e patratgs isolai sesligian realitads praticas en sesidas e conferenzas dil schef ensemen culs emprems ed impurtonts collaboraturs e capos de partiziun. Ils gliendisgis damaun paran de s'adattar il meglier a talas sentupadas. Il program

della jamna vegn discussionaus e fixaus en grondas lingias. Silsuenter ha tut ded ir la via projectada. Incaps ella planisaziun ed ella producziun ein buca sclaus en ina fatschenta de quella structura, de tontas fatschas.

Il contabilist, *Richard Hendry*, al plaz de lavur d'administratur.

Il procurist, *Leo Huonder*, fa las offertas e las calculaziuns. Plinavon orientescha e cussegia el la clientella pertuccont material, pupi, format, illustraziun ed execuziun en general.

La staziun de pindella magnetica vegn messa en funcziun da *Remi Gadola* (EDV e procura de tschentada electronica). Cun quei indrez de tschentada san las datas, p.ex. il text d'in entir cudisch vegni surdaus ad ina pindella magnetica e cheutras discargar il sistem.

Las lavurs vegnan pridas encunter ed examinadas e preparadas dal schef de partiziun *Alfred Frei*, preparader ed empalader della producziun e repartidas alla preparaziun per la tschentada.

L'administraziun de fatschenta

Tgi less explicar en moda cuntenteivla il plaid: *administraziun* e tut quei ch'ei cumpigliau cun quella noziun? Il stat, il cantun, la vischnaunca pli gronda, il marcau drovan administraziuns, administraturs che administreschan. Administraziuns vegnan beinduras pridas per autoritativas, ravugls che stattan all'entschatta de tut cunfar. Ei sto denton dar enzatgei, enzatgi che regia sur l'administraziun, ina regenza, ina suprazstanz, in directori che dattan ad ella ordas, normas e duidas competenzas. Quei carr vegn mess en moviment da pli pusents, savens cun tonta forza ch'il rodam dil menaschi administrativ sbriga da continuada controlla, seunscha ni s'enrascha, tut tenor l'accordanza dils agents.

El sector statal ha ei dau administraziuns (Verwaltungen) dapi ils pli vegls temps, el l'Egipta, tiels Grecs, Romans etc. Leu stevan retgs ed imperaturs, potentats e ministers, la finala il pievel sur l'administraziun.

Era ina fatschenta pli gronda sto haver sia administraziun, elegida ed organisada dal patrun. Conta administraziun che schai gia en in directori, ei grev de calcular. En ina fatschenta de mesauna grondezia va bia 'in en gl'auter', en ina pintga presta il patrun tut, ensemen cun enzacons emploiai. Ils contacts ein cheu levs de realisar.

Pli complicai ein ils fatgs en ina interpresa vasta e de diversa producziun. Buns contacts dependan cheu dalla libertad d'acziun che sa vegnir adossada als singuls dèls dell'administraziun, als differentes ressorts, conta forza de decisiuns san vegnir attribuidas allas differentas partiziuns. Ina capavla administraziun che gauda la confidanza dals superiors, recava cul temps a sesezza sias libertads d'acziun. Per arrivar aschi lunsch cun prudenza, drov'ei capavla e fidada glied.

Secapescha che era igl entir rendaquen, la contabilitad, igl offerir e contrahar cun la clientella tonschan viaden ell'administraziun. Igl ei dil reminent ordvart grev d'analisar la tempra ed ils encrutschaments che dominan, retegnan ed accelereschan ils

La telefonista pren encunter tuts ils telefons ed empeila quels vinavon alla partiziun giavischada. Ella sto secapescha esser curteseivla e de fina demananza.

La secretaria fa l'entira corrispondenza, dictada ad ella el dictafon. Ella ei ina ferma petga, specialmein pil patrun ed astga buca muncar en in tal menaschi.

Contabilitad sin sistem 34

fatgs d'in'administraziun, con pupi piars e perdatemps che schaijan e seferman el sistem. Nua ramognan las competenzas per in singul fatg u l'auter? – sedamonda il client, seigi tut iu o en bein ni cun incaps.

La producziun sco tala ei independenta dalla administraziun. Ella ha de mirar co vegnir a fin cul product tenor offerta ed indicaziuns fatgas dal schef de producziun. En quei stadi van manualitads, manipulaziuns mistergneras, rodas e maschinas senza specialas intervenziuns administrativas. Incaps administrativs nunprevedi, san retenir la producziun. Ils impediments ston vegnir sclari.

La telefonista sa nua che la glieud sesanfla, dalla quala ins stuess haver informaziuns: ils competents dell'administraziun, della preparaziun e producziun, ils correctors, ils schefs dellas ediziuns, la contabilitad, ils stampadurs, la ligiaria, la cudischeria, la spediziun, la redacziun GR etc. Ins intervegn, enten sediscuorer sur problems en tura, conta competenza mintga ressort poseda. Beinduras vegn ins entruidaus ad in auter survetsch, demai lez en quei special cass competents. Fatgs de cudischs, sch'ei va buc per la pura producziun, decidan ils capos della «Desertina». A damondas partenent la GR rispunda il cauredatur.

Allas telefonistas della Stampa Romontscha tucca de far in compliment. Ellas ein sil zuc al receptur e dattan vinavon cun autoritad. Ins survegn la glieud ch'ins giavisch. En sesez han ils della Stampa Romontscha bugen sch'il client sepresenta en lur biros, cu offertas ein dispoteivlas, stampats e lur materials de zavarar ed eleger. Pli grev ei de cattar u survegnir il suprem schef al telefon, che sa persuls dar las davosas decisiuns. Leu ston ins magari antischambrar. Quei fatg ei capeivels. Sch'ina sesida reussescha, pren il schef peda. Ins ha de far cun in um competent. La Stampa Romontscha cun ses 80 emploiai, collocada ella muntogna, sa buca mo viver dallas empustaziuns dil contuorn. Ei tucca ded ir viado el mund per lavur, e leu ei la concorrenza gronda. En caussa ediziuns de cudischs ha la Stampa Romontscha acquistau renum internaziunal.

La partiziun de composiziun

Ils maletgs e las legendas che suondan en quella partiziun dattan d'entellir condanavon che tut ei semidau ils davos decennis. Ils indrezs d'avon 50 e 30 onns ein svani dil tutfatg. Buca mo ils truchets de letras moviblas en metal en differentas grondezias e characters ein sparidas, mobein era las grondas e grevas maschinas de componer ein untgidas totalmein dalla officina. Tgi less explicar a nus da rudien co tut funczio-

nescha oz. Pli baul canera gronda de metal e marcladiras, oz perfetg silenzi. Las oz buca meins grevas, denton levgiadas lavurs che lubeschan manipulaziun sin camonds efficients, muossan sorprendents resultats veseivels e controllabels sin finiastras d'apparats, sin pupi, films etc. Ins tratga ch'ei seigi spir striegn. In clar maletg d'in tal compicau proceder ei buca pusseivels senza crescher sez viaden ellas lavurs. Ina viseta e cuorsa tras ils luvratoris fa ch'ins resta la finala perderts sco vidavon.

La lavur vegn preparada. Bien ègl per biala grafica ei necessaria. Ei vegn fatg ina skizza della lavur, elegiu ils characters, grondezia della scartira, grondezia dils maletgs, ner-alv ni era en color, la ladezia della tschentada.

Detagl d'in manuscret codaus entras il preparader tecnic de lavur. Igl ei il lungatg legibels per il computer. Ins fetschi persenn della relaziun code/text en quella buca leva lavur de composiziun.

$$\begin{aligned}
 &+35/4 \ 94^{4+uvw} \ a) \log b^{-5} \ 4uv \ b) \log \frac{2^{4+u}}{c^{4+u}} \ c) \log r^{5^{4+u}} \ d) \log \sqrt[5]{s^{4+u}} \\
 &+35/4 \ 94^{4+uvw} \ e) \log \sqrt[3]{b^{4+u}} \ f) \log \sqrt[3]{m^{4+u}} \ g) \log \sqrt[3]{r^{4+u}} \ h) \log \sqrt[3]{m^{4+u}} \\
 &=h \ 95^{4+uvw} \ a) \log b^3 d^{5+2u} \ b) \log 7(b+c)^2(c-d)^4 \ c) \log \frac{5c^4}{8d^6} \ d) \log \frac{12bd^4}{5ce^4} \\
 &+V.1.1d^{4+u} \ e) \log \frac{(b+c)^3}{b^2-c^2} \ f) \log \frac{b^2-(c+d)^2}{2bc+u} \ g) \log \frac{(3b^3-2c^3)}{17cy} \ h) \log bc^2 \sqrt[4]{d^{4+u}}
 \end{aligned}$$

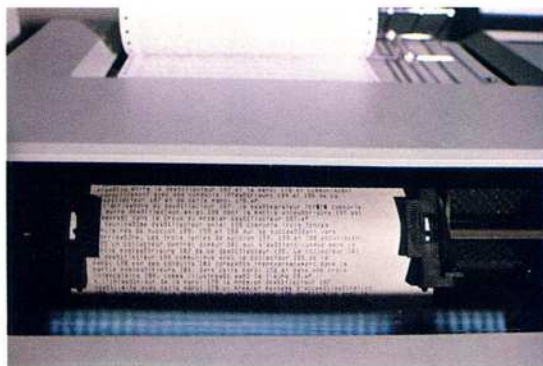
Maschina de scriber IBM. Cun quella vegnan copiai ils manuscrits preparai cun circa 15 000 pitgadas de tasta l'ura.

Ils manuscrits preparai e codai dals preparaders e semtgaders dellas lavurs, vegnan silsuent copiai sin maschinas de scriber IBM cun specials tgaurucla (scartira AR-B)

Semplas composiziuns san vegnir screttas neuo dad in stampader rapid per las correcturas. Cun quei sistem san era statisticas per igl uffeci de datas vegnir stampadas.

Ils tiposcripts vegnan legi lingia per lingia dalla macchina de leger AR, e quei en ina rapiditad de 125 enzenzas per secunda. Las datas vegnan transmessas da cheu sur il computer vi sigl accumulader de plattas magneticas.

- 94 a) $\log b^{-5}$ b) $\log \frac{1}{c^2}$ c) $\log r^{\frac{4}{5}}$ d) $\log \sqrt{s}$
 e) $\log \sqrt[3]{b}$ f) $\log \sqrt[n]{b^{3m}}$ g) $\log \frac{1}{\sqrt[3]{r}}$ h) $\log \sqrt[5]{\frac{\sqrt[3]{m}}{\sqrt{m}}}$
 95 a) $\log b^3 d^5$ b) $\log 7 (b + c)^2 (c - d)^4$ c) $\log \frac{5c^4}{8d^6}$ d) $\log \frac{12bd^n}{5ce^r}$
 e) $\log \frac{(b + c)^3}{b^2 - c^2}$ f) $\log \frac{b^2 - (c + d)^2}{2bc}$ g) $\log \left(\frac{3b^3 z}{17cy^2} \right)^{-3}$ h) $\log bc^2 \cdot \sqrt[4]{d^3}$

Ils fretgs dellas surindicadas lavurs preparativas ein exact plazzada composiziun fotografica.

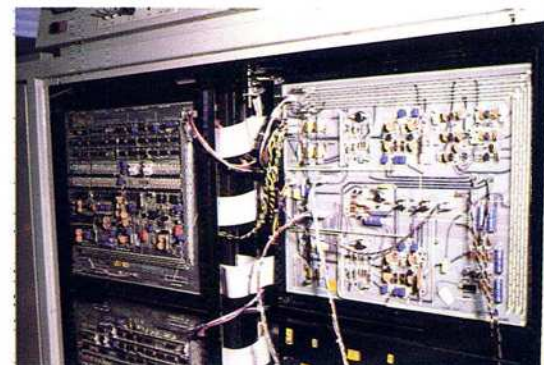

In'egliada ella combra de computer cumpleinamein climatizada della partiziun composiziun. La temperatura ei cheu constantamein 20 °C e la relatonta humiditad dell'aria 55%.

Quella maschina – ins vesa cheu l'entrada dil material – vegn duvrada per sviluppar pupials de fotografia exponi alla glisch ed era films. Il material de tschentada fotografica vegn tratgs vinavon cun pindellas de transport tras il bogn dil sviluppader, de fixaziun e d'aua, silsuenter schigentaus e sa vegnir elaboraus scoche mai relaschaus dalla maschina.

Fascinonta electronica! – aschia se presenta quella maschina de sclarida sco che, dalla vart de survetsch, la curclada vegn prida naven. Partenent la prestaziun de quella maschina: 600 000 segns per ura, tut tenor grondezias de scartira e della ladezia de tschentada. Paregliaziun: il compositor a maun metteva 1500 lettras en in'ura.

←
Il sistem hodiern fototecnic (Photosatzsystem) Linotype 5 vegn mess cheu en vigor (ne moviment). Cun quei ch'ei setracta d'in sistem-dual sto quella procedura inziala vegnir praticada vid omisdus quintaders de tschentada.

Formulars, tabellas ed en general tut las scartiras pintgas, vegnan tschentadas cun quei indrez Linotronic. Quei stabiliment combinau e compact, ei liug de tschaffada, quintader dils fatgs e d'unitads e mesiraglis enina.

Il corrector legia mintg'artga tschentada minuziusamein e pareglia ils texts tenor il manuscret, lingia per lingia.

Era cheu vegn la composiziun, las novas correcturas nudadas.

Plaz de lavur dil corrector. Mintga lingia vegn repassada. Nuot astga vegnir emblidau. Ils uaffens ein in clar e bien tgau concentrau ed in rispli.

Bunas enconuschientschas della grammatica, dell'ortografia ein la premissa dil bien corrector. Savens vengnan gia ils manuscrets repassai, oz buca savens en scartiras screttas a maun.

Sil projectader (screen) san text vegnir tschaffai, cur-regi, redigi, mo era midadas de parameter della tschentada, grondezia de scartiras, la tschentada, la ladezia della composiziun vegnir realisadas. La lavur vid quels indrezs maschinals pretenda concentrasiun e clara imaginaziun davart ils applicaders.

Pli baul compositur, oz montader. Aunc avon paucs onns stueva il compositur metter ensemen ed alzar entuorn grevas paginas tschentadas en plum. Oz sa el far quei levamein sin pupi e cun films. Pults moderns, installai cun ina folia de millimeter, glischan da surengiu aschia ch'il montader ha ina buna survesta per far sia precisa lavur. Il montader sto esser exacts demai de luvrar cun parts de millimeters. Ad el vegn surdau tut il material prompts per la montascha. A vesta dil format de cudisch, dil prospect etc., sto el igl emprem formar ina biala proporziun de text e maletg per suenter montar pagina per pagina.

La lavur de montascha munta era per nossas giuvnas in'interessanta clamada.

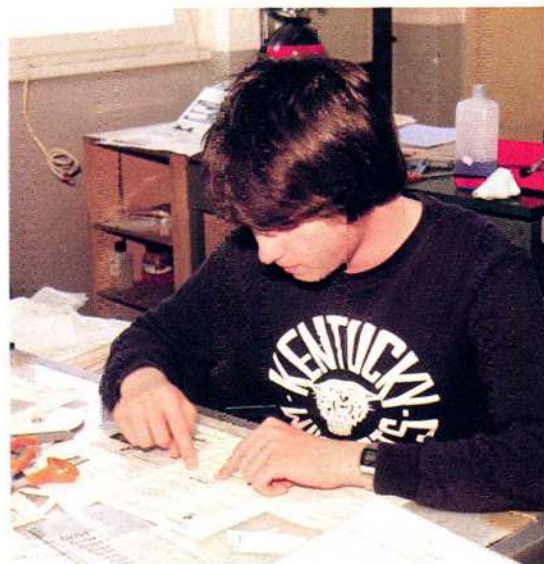
Pagina 1 della Gasetta Romontscha ei montada. Quella, sco tut las ulteriuras, vegnan silsuenter reve-
didas dal redactur avon che la gasetta vegni stampaca.

Las parts necessarias de text vegnan tagliadas ora cun ina forsch ord la bandiera de composiziun foto, surtratga da tschera taconta . . .

. . . e montadas plazzadamein. En quella lavur dattan partiziuns de lingias millimetricas silla basa bien agid, che vegnan projectadas da surengiu silla meisa de montascha.

In placat ch'ei gest montaus. Aunc ina davosa discussiun partenent grafica, posiziun e scartira, epi sa il placat vegnir stampaus.

Mintga lavur tschentada, respectiv montada sto vegnir copiada per surdar al corrector ni per tarmetter al client che dat lu il consentiment per il «bien de stampa».

La revisiun controllescha schebein ils sbagls ein curregi e repassai, il text repartius endretg e buca sballunau, schebein la conpaginaziun denter las varts corrispunda allas pretensiuns dellas reglas tipograficas. *Gieri Maissen*, ch'ei cheu vid la lavur, ei staus in bien agid per il redactur RS, cunzun el temps dil plum e clischas.

La partiziun de reproducziun

Maletgs ein maletgs, els dattan ina survesta statica. La descripziun de quels en legends etc. explicheschan ils stadis, las caussas erias. In pass pli lunsch mass il film cun sia demonstraziun movimentala. Las caussas e quei ch'ins fa cun ellas survegnan veta. Il pli datier della verdad tecnica e dil svilup dalla materia prima al product final, ei la practica. Pér il mistergner, il professionalist che contonschan cul tgau, maun e sentiment ils davos misteris della lavur. Pér la practica, las manipulaziuns stretgamein en lavur cugl object dattan la davosa satisfacziun. Era ella partiziun de

Tuts maletgs en color de quest Radioscola ein vegnir fatgs entras il scanner (complicau repartider de colors en moda punctuala) digl agen menaschi. Igl ei grev de vuler explicar mo cun enzacons plaids quei complicau pendent electronic, paregliand forsa cun las cameras convenzionalas. Il product ei denton il medem: per las colors de stampa magenta (tgietschen), cian (blau), mellen e ner, vegn mintgamai fatg in film rastrau.

reproducziun ei de constatar in enorm progress tecnic. Quei cunzun sch'ins patratga al svilup della reproducziun de maletgs en color e sia heiclia e complicada preparaziun e stampaziun. Mo auncallura ston lavurs sil camp della repro e lito – certs passus de lavur – vegnir fatgas a maun. Depli sur quella stentusa, mo biala ed engrazieivla lavur, intervegni il lectur, percurrind ils maletgs e las legends respectivas.

Caussas subtilas ston era aunc oz vegnir sviluppadas ella cuppa a maun e controlladas cun ègl aviert, lavur pretensiusa cun brausla glisch cotschna.

Nunditgond ils enorms progress della tecnica ston aunc biaras lavurs sil camp della repro e lito vegnir fatgas a maun, p.ex. la curclada, surtratga de negativs, la correctura selectiva de litos fotografics, l'inquadraziun de scartiras e maletgs, la montascha d'entiras paginas.

Ina pagina de gasetta cumpleinamein montada vegn fixada vid igl indrez de tegn della camera de computer electronic. La reproducziun filmica de quella pagina – in film negativ – arriva suenter la sviluppaziun filmica el ravugl della montascha d'artgas.

Il fotograf-repro schubregia la platta de veider digl aparat de copiar; cun quel san ins far da films plirs duplicats, ni era plirs film copiai ensemen.

Tenor la grondezia dellas maschinas de stampar san pliras paginas vegnir montadas ina sper l'autra (montascha d'artgas). Ellas ston denton vegnir montadas de tala maniera che la successiun constetti il mument ch'ellas vegnan stampadas e faldadas.

Secund il format de maschina de stampar ed il format de pupi, san cheu pliras paginas vegnir montadas ensemen en fuormas de stampa.

Las paginas montadas vegnan formadas ad ina satella platta d'alumini, la quala vegn silsuenter fermada en la maschina de stampar.

La partiziun de stampa

En egl crodan las immensas maschinas de stampar. Ins tut peglia tema! E sch'ins considerescha ils indrezs primitivs digl emprem temps della stampa, imagineschan ins il svilup continuau e carschent tras 5 tschentaners. Quei ch'ins stueva pli baul far a maun en numerus process de lavur sa vegnir dumignau oz cun ina solia maschina, e

quei en ina tratga, schizun maletgs en 4 colurs. Per caussas meins grondas ei aunc adina la maschina pli pintga en voga, construïda en pliras cumadeivladads. Igl entir menaschi, preparaziuns necessarias, funcziuns, coordinaziuns tochen che la davosa frida ei dada, e la maschina messa en funcziun senza relasch, sto vegnir contemplaus ed explicaus en liug e canorta dals capavels stampadurs.

La vesta dil «leader» ella sala de maschinas, la maschina en quater colurs silla quala artgas tochen la grondezia maximala de 71 x 102 cm san vegnir stampadas.

Las colurs realisadas sin in'artga per emprova vegnan examinadas. Pli pauc ni pli bia d'ina u l'autra color san ins drizzar directamein da quei pult de tastaturas anora.

Ina part della sala de stampar. Seniester la maschina de stampar en 4 colurs en ina ga, dretg la maschina de stampar maletgs en duas colurs enina.

La platta d'alumini culla composiziun vegn fermada ella maschina de stampar.

Il pupi che vegn duvraus per in stampat ei semtgaus en massa e vegn tschentaus en pluna davon la maschina de stampa.

Ina maschina moderna per stampar en quater colurs. Vesta da surengiu. Ins vesa cheu ils quater cilenders vid ils quals las differentas fuormas de stampar preparadas vegnan fermadas en. Sur mintga cilender stat in cup emplenius culla color pertucconta.

Suenter haver finiu de stampar in'empustaziun, vegn la maschina pintga offset demontada, las plattas duvradas allontanadas.

L'emprema buna tratga (copia) dalla maschina d'offset vegn formada (ausliniert) e surdada al revisur. Quel controllescha tut per mauns dil «bien de stampa», schebein tut ils sbagls seigien liquidai, schebein format e posiziun constettien, schebein la stampa seigi schubra e sche pupi e color corrispundien al contract d'empustaziun. Pèr lu astga vegnir stampau.

Ella partiziun de stampa rapida vegnan empustaziuns specialas realisadas. Ei setracta de duas maschinas de format A4 e A3. Era cheu dat ei resultats cuntenteivels.

La ligiaria ed apprestaziun

En quella partiziun comparan grevas maschinas de tagliar pupi, plunas d'artgas. Era quellas lavuran cun gronda precisiun. Surstar fan differentas maschinas de faldar e d'encurschar brochuras cun agrafas. Divertent ei de mirar co la Gasetta Romontscha vegn faldada e las parts stuschadas ina en l'autra. Quei va cun gronda spertadad, en per 5000 gasettas en cuort temps. Caussas pli pintgas, brochuras, cudi-schets etc. vegnan empustidas e faldadas en Stampa Romontscha. Ligiadiras de cudischs en massa surprendan oz plitost fabricas de ligiaria, ferm razionalisadas.

Las artgas semtgadas vegnan tagliadas empermiez da quella maschina moderna en artgas de faldar ni tagliadas sigl ur per siu product final.

Il capo de partiziun 'ligiaria' drezza ina dellas maschinas de faldar. Quei model ei concepìus extra per faldaziuns parallelas: il prospect gest ella maschina, en format aviert de $29,7 \times 21$ cm, sto vegnir faldaus duas ga parallelmein, sin mesira finala de format 10×21 cm.

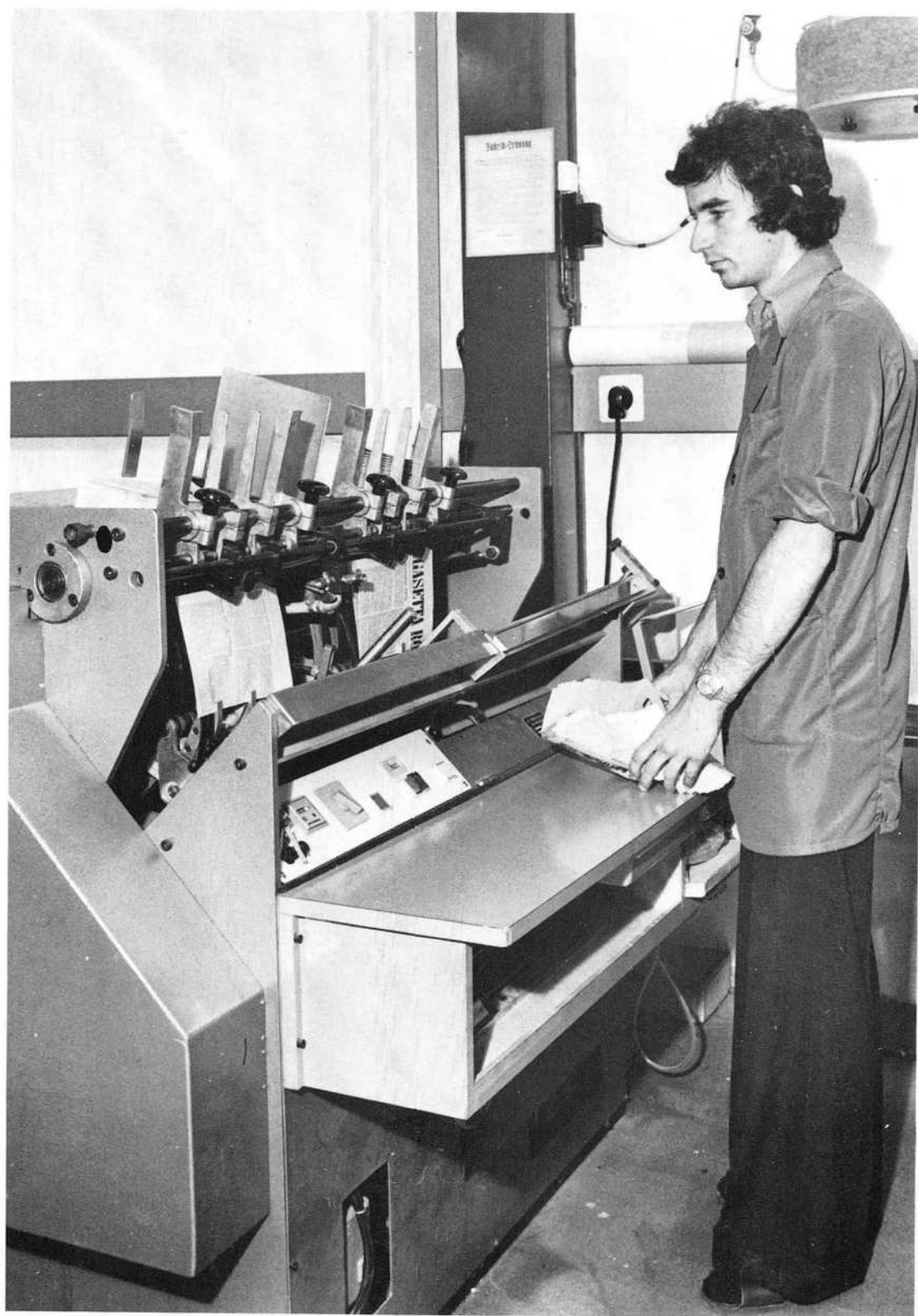

Cun quellas autras duas maschinas de faldar vegnan, sper la Gasetta Romontscha, surtut cuntegns de brochuras e cudischs faldai. Sigl indrez seniester, davontier, vegnan las artgas ch'ei faldadas, pressegia-
das e ligiadas en faschs epi signadas culla marca de product (significat d'ovra) e la numra della artga.

Sperts mauns drov'ei per cargar la maschina de broschurar cun artgas faldadas de carnets. Las artgas vegnan messas ina sin l'autra en gesta successiun silla siala (giuv). Quella siala sa vegnir paregliada cun ina tschenta de transport. Ella semova relativamein spert da davosneu. Ella part davon della maschina vegn la broschura curschinada da duas agraffas de fildirom, alla moda sco quei ch'il Radioscola present muossa.

→
Cun quella maschina vegnan las singulas parts della Gasetta Romontscha catschadas ina en l'autra.

Quei maletg muossa treis maschinas pintgas d'appre-
taziun. Ins distingua:

- seniester ina maschina de broschurar blocs, bro-
schuras e cudischs.
- enamiez ina maschina de furar cun dubel tgau per
ruosnas en garnituras, blocs, cuntegns de cudischs
cun rintgas etc.
- dretg in cundrez de scanellar e perforar empusta-
ziun pli pintgas.

Avon la spediziun ston ils stampats vegnir pachetai.
Per pintgas empustaziuns e spediziuns daventa quei il
bia a maun cun pupi de pac e pendas de tacca.

Ina maschina moderna che porta ensemen garnituras
de plirs fegls. Maschina de successiun.

Empaccament e spediziun

Il scribent de questas lingias fa bugen bials e schits pacs e pachets. Igl object en domanda survegn siu pupi e cartun de schurmetg, tut ensemen serrau, nuau e cordau. L'adressa astga buca muncar, e cun caschun in segl sin posta. Veta contemplativa, ruasseivla d'in romantic!

Mo en ina stampa sto oz era cheu *l'olma* untgir alla *macchina* e quella empacca e pacheta ozilgi en gronda spertadad, encorda e ligia. Cudischs vegnan oz bugen plasticai cun material transparent. Quella procedura schurmegia il cudisch da tschuf e strumpanem e lai el medem temps far re-

clama veseivla culs tetels e resumadas sil dies. Las uerblas fabricas de maschinas han pia era cheu procurau per ils necessaris indrezs. Per ediziuns che van els mellis ina cumadeivladad che levgescha e spertescha empaccaments e spediziuns. Nua ch'ei va en massa negin pli che sto far latschs e zugliar pupi. Snuar pacs ei oz pli grev che de nuar els. Era cugl adressar spediziuns vai sc'in siet, maschinalmein.

Per la spediziun stat in bus ed in schofer en disposiziun. Ils products van sin posta locala, alla staziun dil liug. Savens va quei vehichel era pli lunsch, directamein tier ils empustaders, sch'ei sto esser tochen Glion, Cuera e pli lunsch.

Dapresent vegnan cudischs, brochuras, prospectes etc. spedi alla clientella enzugliai, singuls ni en plirs exemplars, en folias de plastic transparent.

La finala ston pacs e faschs vegnir transportai alla rampa de spediziun e leu cargai per il liug final de destinaziun.

Las gasettas vegnan per part adressadas tenor loghens de destinaziun, en moda separada, lura messas en faschs. Quei daventa cugl indrez de cordar (nuar, ligiar). Ils faschs vegnan mess en sacs de posta.

Il bus ei prompts per menar la rauba alla posta, alla viafier. Savens va quel directamein tiels clients, beinduras tochen ella capitala grischuna e pli lunsch.

In'egliada anavos el vargau dils tschentaners

da Alfons Maissen

Dallas rapidas midadas tecnicas dils davos decennis, dal progress maschinal vein nus gia plidau. Cun quei progress ein veglias metodos de lavur idas en muschna. Ch'ei veva dau tras entirs tschentaners paucs progress epocals ella tecnica ei era stau remarcau. Quella stagnaziun ha denton buca saviu stinschentar dil tut las forzas de novas vias. Novs uaffens ed indrezs, sempels, savens inschignus, han levgiau la producziun mistergnera ed agricola, favorisau enzennas d'in niev art, mitigau la greva lavur quotidiana, ils quitaus pecuniars. Entras influenzas de tiaras pli rehas e pussentas della Bassa ein era ella muntogna respectabels indrezs vegni installai. Ins patratgi als numerus mulins, allas resgias mecanicas movimentadas cun agid dell'aua, vid ils falluns de tutta specia. Quellas surpridas ed endrizzadas en nossas stretgas vals, fan era en lur decadenza aunc oz surstar quels ch'enqueran e van suenter lur fastitgs.

Culs pli sempels uaffens e cundrezs capevan pur e mistergner de realisar products tuttavia satisfagents per igl agen diever, per quel dil vischinadi e d'in contuorn pli vast.

Tochen viaden el 20. tschentaner – ins vegli buc emblidar las nuerusas invenziuns tecnicas dil 18. e 19. – seresultavan svilups tecnicos singuls dallas invenziuns fundamentalas. Il vapor, las scavadas ed explotaziuns ded ielis e metals, la grondiusa invenziun dell'electricitad, tut quei pareva de revoltar e revolver il mund. Quellas novas forzas fundamentalas, independentas, generalas han ils tecnicos saviu prender neu per metter en moviment lur luvrus mehanisems productivs. Glischs a petroli, motors a benzin, a vapor, electrics eran pinai per metter en moviment las pli diversas maschinas. Maisudidas activitads tecnicas ein stadas pusseivlas, pli spertas e fermas che vidavon. Las spertadads augmentadas, applicadas vid vegls systems d'indrezs, han igl emprem caschunau sensiblas difficul-

tads. Els ston vegnir revedi, restructurai, rinforzai per puder resister allas novas investiziuns de forzas.

Ins patratgi cheu als mulins, allas resgias de blocca, che vevan piars l'aua entras forzas motoricas. L'aua che tschalattava aunc l'entschatta de nies tschentaner legramein sur profunds caums de rodas giganticas, per part tras spertas e teissas canals sut las palas de bassas rodas sculzas, ei sviada, canals, petgas e rodas d'aua sedurmentadas.

Las illustraziuns de veglias officinas de stampas allas paginas 40–43 derivan da cudischs mess a disposiziun dalla Biblioteca Centrala a Turitg, partiziun: «Graphische Sammlung». Partenenent il frontispezi: Statuti di Valtellina, p. 47, mira L'Arte Tipografica, da Remo Bornatico.

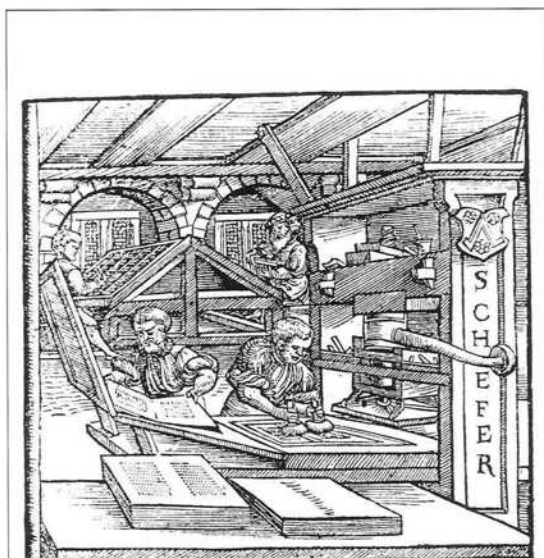

Abb. 292. Inneres einer Druckerei im 16. Jahrhundert. Druckerzeichen eines Mitgliedes der berühmten Schöfferschen Familie, deren Wappen, ein Doppelhaken und drei Rosen, oben rechts angebracht ist.

Abbildung aus: Joh. Stumpf, Erdgenossenschaft Ebronic. Zürich 1536.

Der Schrifftgießer.

Ich geuß die Schrifft zu der Druckren
 Gemacht auß Wismat/ Zin vnd Bley/
 Die kan ich auch gerecht justiern/
 Die Buchstaben zusamin ordniert
 Lateinisch vnd Teutscher Geschrifft
 Was auch die Griechisch Sprach antrifft
 Mit Versalen/ Puncten vnd Zügen
 Daß sie zu der Truckren sich fügen.
 E ij Der

Cun agid de quellas sura menzionadas invenziuns epocalas, cull'electricitad cunzun, han era las maschinas d'uaffens, d'indrezs mehanics, maschinas rufinadas, selectivas, saviu sesviluppar en moda nunspetgada. Sper quellas petgas de forzas inizialas, l'electricitad, il vapur etc., stueva la pli variada e subtila tecnica progredir e flurir. Senza quei *fenomen tecnic* vess nuot funzionau! La tecnica ed ils tecnicists vegnan savens emblidai!

La historia della *stampa de cudischs* attraversiers tschun tschentaners, muossa ils enorns sforzs technics che quell'invenziun ha schendrau. Ins studegi ils detagls, per semeglia la historia ed il svilup della pressa de squitschar, dalla sempla, mo perfetgamein funziononta che *Johannes Gutenberg* haveva construìu entuorn 1445, tochen alla maschina rapida de stampar de nies temps. La revoluziun totala della tecnica entras impuls, survigilaziun e realisaziun de funcziuns entras l'electronica ed ils computers, cugl um maschinau, il roboter, seprecipitescha la restructuraziun, l'inno-

vaziun cun pass immens, sefugend en sferras per il mument nunperscrutablas.

Da quei spért innovativ han era las stampas indigenas, muntagnardas buca saviu sepertgirar.

Johannes Gutenberg

Quei um stat all'entschatta digl 'art ner', l'invenziun e la facultad de stampar cudischs en plirs exemplars de precis medema urdaira. Sur della veta ed ovra de Gutenberg ei quasi nuot enconuscent. Sia invenziun datescha pressapauc dagl onn 1450, pia d'avon circa 550 onns. Igl ei in'invenziun de muntada universal che ha en paucs decennis giu acquistau igl entir mund civilisau. Il liug dell'invenziun ei senza dubi Magonza (Mainz) en Tiaratudestga. Tochen dacheu eran cudischs, savens gronds e bials, vegni screts a maun da versai claustrals, da scripturs dellas renomadas 'Stivas scripturalas' (Schreibstuben) d'uestgius ed autras instituziuns, era publicas, regalas etc. De saver stampar – sco sura menzionau – pli grondas quantitats de cudischs che securclavan lingia per lingia, cun la pli exacta semeglientscha grafica, era enzatgei tut niev. Ei mava pli spert ed era quei mument ha fatg vegnir als vegls scripturs a maun la trembletga, udend quella nova. Auncallura han els giu lavur a maun per decennis e decennis. Arhivs, bibliotecas, singuls, renoma humanists, retgs ed imperaturs preferavan vinavon cudischs originals. Da pliras varts vegneva la nova invenziun sfiersa indignadamein, demai in tal proceder luvrieristic buca corrispondents a lur tenuta moral d'art, de mistregn e de lavur intellectuala.

L'invenziun de Gutenberg fuss buca stada pusseivla 1450 senza l'existenza d'elements technics parzials. Entuorn 1500 era il pupi generalmein enconuschents e concurrenzava pli e pli la pergameina pli custeivla. Era il problem della titgira de stampar en ner fuva sligliaus. Da tschentaners eran ins gia el cass de trer tratgas singulas da tablas entagliadas. Consequentamein eran pressas pintgas en diever. Las pres-

sas grondas e grevas ded ieli d'ulivas, il torchel per smaccar l'iuva, per pressiar puma ed iuas d'iert de tutta natira, dev'ei tiels Grecs, Latins ed Egiptians. La pressa de parpaun sco era quella de bratsch d'ungida, culla spendla e quent, survevan d'exempel. En principi ha Gutenberg saviu far diever de quels sistems de pressiar. El ha denton stuiu rinforzar igl indrez. Da documents san ins ch'el ha giu surdau ad in scrinari de construir ina pressa de stampar suenter sia imaginaziun. E d'haver perfezionau la pressa per siu special diever, munta *ina* dellas bravuras inventivas de Johannes Gutenberg.

Las bialas e renomadas scartiras de maun stueva igl inventader transponer neu en siu sistem mehanic. Quei ei stau in grev problem e sia *secunda* bravura. El saveva che sias scartiras de stampa astgavan buca esser inferiuras allas screttas a maun. Era quella lavur sto Gutenberg haver dumignau en moda geniala. Per sia renomada Bibla de 42 lingias vev'el fabricau 299 differentas letras ella scartira 'Missale gotica'. Per formar las letras vev'el stuiu inventar in apparat special de cular metal. Quei ei stau sia *tiarza* bravura. Il tgau letra stueva esser fetg precis ed en metal resistant. El ch'era dil mistregn en aur, saveva ciselar las matrizas en itschal senza breigia. Siu inschignus cundrez lubeva de cular biaras letras de medema fuorma e valeta en sufficienta massa.

Quei mecanissem creaus da Gutenberg ei ius a piarder. Era sia pressa ei mai vegnida neunavon. Igl enconuschent portret ded el ei vegnius fatgs per tschien onns suenter sia mort.

Igl ei de supponer che Gutenberg eri en possess de tut las tecnicas ch'existevan da gliez temps. Far tratgas singulas da negativs d'entiras paginas: maletgs, hartas de sogns, de processium, de troccas ed auters giugs etc., era in art general da gliez temps. Las schinumadas tablas de cudischs en lenn, fatgas sin fundament d'entagliaturas d'entiras paginas negativas, savevan vegnir messas ensemen da cudisch. Las tablas eran de *lenn fau*, tudestg *Buche*, che ha dau il num 'BUCH', per 'cudisch'.

Der Buchdrucker.

Ich bin geschicket mit der press
 So ich auftrag den Firniß ref/
 So bald mein dienr den bengel zuckt/
 So ist ein bogn pappyr gedruckt.
 Da durch kombt manche Kunst an tag/
 Die man leichtlich bekommen mag.
 Vor zeiten hat man die bücher gschribn/
 Zu Meins die Kunst ward erstlich triebn.
 F iij Der

Era tips singuls de letras dev'ei avon Gutenberg. Muncar muncavan las tecnicas, la practica colligionta. Ella cadeina dil svilup muncavan gleivs. Ils incaps schischevan el sector della tecnica buca dumignada dalla entschatta alla fin dil process de lavur. Schiglioc vessen gia ils Romans ed auters pievels civilisai saviu far il sbargat. Cun gronda lavur e hanadadad ha Gutenberg superau tuttas difficultads. Tut pareva il davos d'esser s'emplunau sin sia persuna. Ed ins vegn a capir il ferm derschalet, cunzun en muments che tschiens emprovas levan buca fritgar. E che sias lavurs stuevan vegnir circumdadas cun tonta tscheladadad, levgiava tuttavia buc sias stentas. Ses collaborators, schibein a Strassburg che a Maganza, eran obligai de tener tschelau tuts ils detagls de siu niev art. Engular giu il mistregn fuss stau per el ina dira dagretta. Probabel sminava Johannes Gutenberg l'impurtonza de sia invenziun, mo che quella savessi caschunar pli tard entiras revoluziuns spirtalas, steva ordeifer sias pusseivladads visionarias. El ha lu mo fatg la

Der Buchbinder.

Ich bind allerley Bücher ein/
Geistlich vnd Weltlich/groß vnd klein/
In Perment oder Bretter nur
Vnd beschlags mit guter Clausur
Vnd Spangen/vnd stemppf sie zur zier/
Ich sie auch im anfang planier/
Etlich vergöld ich auff dem schnitt/
Da verdien ich viel geldes mit.

G

Der

grond'entschatta, cullas arbagias ein ils auters i – silmeins, per in tschentaner. Cunquei che tut steva sil davos precint, eis ei capeivel che plirs singuls tecnics ed inventaders, ed in tozzel marcaus, ein silsunter s'annunziat sco scuvriders dil grond art grafic. Tschentaners alla liunga ei la domanda dil *ver* inventader della stampa vegnida tratga cun vehemenza e passiun tras il tschariesch. Quei da invidiaders, dalla scienza, da loghens, marcaus e d'entiras tiaras.

Johannes Gutenberg, de ver num *Gensfleisch*, ei naschius denter 1397 e 1400 a Magonza e morts leu, ils 3 da fevver 1468. Siu num 'Gutenberg' deriva dalla denominaziun dil liug de sia casa. Oz, suenter tschantaners ei tut perina ch'el seigi staus il ver inventader della stampa de cudischs cun *letras moviblas culadas en metal*. Denter 1428 e 1430 veva Gutenberg stuiu bandunar Magonza per motivs politics. Da 1434–1444 eis el documentaus a *Strassburg*. Leu luvrav'el denter auter vid in project inventiv zuppau (geheimer 'Afentur und

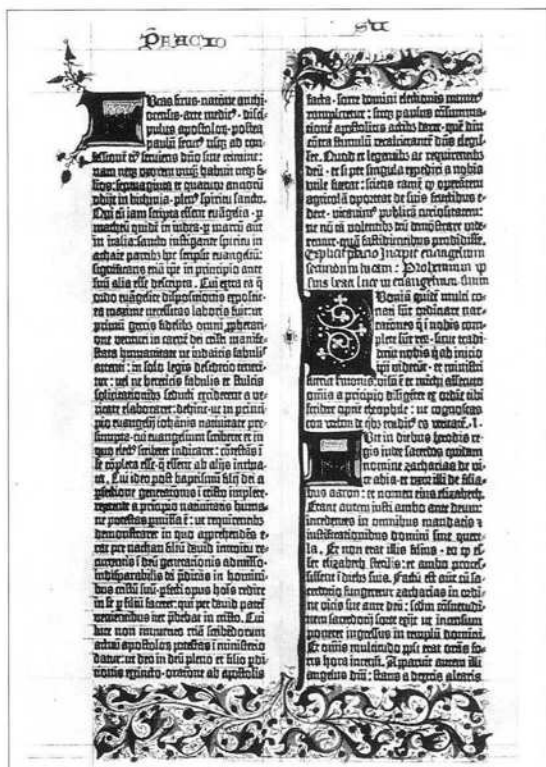
Kunst'), probabel vid lavurs en direcziun digl'emprem scalem della *stampa de cudischs*. Per puder redember las expensas digl'inventari necessari, d'emprovas senza fin e misericordia, seligia el cun in creditur. Plans e lavurs d'utilisaziun de quei 'art misterius', eran ferm tscheladas.

Sur de sia dimora a Strassburg intervegn ins fetg pauc. Quei tec novas ch'existan derivan dad in protocol de process ch'el ha giu culs dus fegls de siu creditur trapassau, dils dus frars Dritzehn. Nua che Gutenberg ei staus dagl onn 1444 tochen ils 17 d'october 1448 san ins buc. Forsa en Hollandia. Dapi quella data eis el puspei a Magonza. Leu vegnan las emprovas d'invenziun continuadas, invenziun clandestina, secreta, misteriusa digl *art ner*.

Per superar cuosts de novas retschercas seligia el era cheu cun in creditur, cun *Johannes Fust* 1450. Quel empresta ad el en pliras gadas ed en tut 1550 risguldiss. Per pègn survegn Fust da Gutenberg uaffens ed indrezs de stampar e daventa conpropriari dell'officina. Entuorn 1450 sto Gutenberg esser staus schi lunsch cun sia invenziun, d'haver realisau la tecnica per la fabricaziun de tips de letras en metal, brattablas, perfetgamein egualas, cun agid de buls d'itschal entagliat, de matrisas en irom e d'in instrument de cular metal a maun. Era quella lavur ha el sez stuiu prestar, tagliar e ciselar letras metallicas en fuormas precis mistergneras, cun sentiment e savida artistica.

Per la renomada *Bibla*, numnada de *Gutenberg*, 1456, veva Gutenberg fabricau – sco gia menzionau – 299 letras e segns. Las differentas fuormas dil medem bustab, las scursanidas, bustabs dubels e ligaturas vevan dau enta maun ad el in subtil instrumentari, savend aschia drizzar las lingias ellas paginas tuttas tuttina liungas senza differir las distanzas denter ils singuls plaids.

Las treis spartas dominontas de lavur per realisar da lezzas uras ina pagina de stampa finida, ein las suandontas: 1) la culadira e formaziun dils tips de letras en differentas gronezias e characters de scartira, 2) la composiziun, il tschentar las singulas

paginas, 3) la lavur de stampaziun vid la pressa, il squitschar. L'emprema lavur, la formaziun dils tips de scartira, fuva segiramein la pli difficila, era artisticamein, e mo de realisar entras Gutenberg sez. Il tschentar era plitost caussa de rutina, la lavur de squitschar duvrava forza, savens dus umens vid il pal d'untgida, lavur de possa e sentiment enina. Talas lavurs saveva Gutenberg surschar a buns concluvrers. Gia 1454/55 esistevan sper ils emprems tips gronds de scartira era letras pli pintgas. Il cudisch il pli perfetg, la *Bibla de Gutenberg*, deriva da sia officina, en collaboraziun cun *Johannes Fust*. Quella grondiusa ovra grafica ed artistica ei vegnida finida la primavera digl onn 1456. Quei seresulta d'ina notizia dil rubricaturist, *H. Cremer*, dils 15 d'uost 1456. Da quei prezius cudisch existan aunc oz 47 exemplars, da quels ein 12 stampai sin pergameina. Ella stamparia communabla Gutenberg/Fust mava denton buca tut tenor regla. Ils motivs de malperinadad ein buc enconuschents. In protocol de process fa de saver

che Fust survegn en possess definitiv igl entir indrez de stampar ed ina part dils tips de scartira. Gutenberg possedeve denton ina stampa pli pintga privata, de casa.

1458 vegn Gutenberg danovamein en pitgiras d'insolvenza. Buca havend daners de pagar tscheins de vegls deivets resultonts da sia dimora a Strassburg, vegn el proscrits. Da quei temps venda el ina de sias impurtontas scartiras (tip DK) ad ina gruppa d'anteriurs concluvrers, silsuenter s'installai a Bamberg. Ins vesa da quei fatg en tgei moda che igl art de stampar sederasava. Igl ei denton de supponer che Gutenberg hagi saviu drizzar en ina nova stampa privata igl onn 1459. Quei ha el saviu far cun agid dil sindacus *Konrad Humery*. En tuts discletgs e deruttas finanzialas empruava el de scampar cun stampar independentamein scartiras pli pintgas en sia atgna officina. 1460 eis ei reussiu ad el de stampar in'ovra zun impurtonta, il schinumnu *Catholicon Magonzan*.

Dalla stamparia de *Johannes Fust*, ensemen cun siu gidonter *P. Schöffer*, nescha 1457 il *Psalterium Moguntinum* (cudisch de psalms de Magonza), ina grondiusa ovra, realisada en treis differentas colurs. Quei cudisch ei il pli emprem che cuntegn in *impressum* (indicaziun de stampadurs ed editurs). Representai ein cheu egl impressum, il stampadur Johannes Fust e siu cumpogn *P. Schöffer*. *Johannes Gutenberg* che veva ils gronds merets maunca, ei era buca perpetnisaus en sia Bibla digl onn 1456. Construiu la pressa, tagliau e culau las letras veva el. Aschia vegnan auters ella glisch, el emblidaus per plirs decennis.

1465, treis onns avon sia mort, numna *Adolf II de Nassau* Gutenberg sco curtisan de sia casa. Quella favur, plitost simbolica, schischeva en mudests privilegis materials. Gutenberg miera ils 3 de fevrer 1468 a Magonza. Sco menzionau ei ni toc ni miez de siu inventari de professiun serabitschaus alla posteritad. Siu art era denton derasaus e francaus, sia metoda de lavur, las imitaziuns de ses indrezs gia i sco in fiug enflamont viado tras temps e spazis. La Svizra ei stada ina dellas empremas tiaras che ha promoviu igl art della stampa.

In'egliada anavos: Quellas duas maschinas de tschentar cun plum, mehanicamein ovras marvegliusas, ein gia dapi ina partida onns ord diever e surdadas alla demolaziun. Ils dus compositurs han surpriu novas funcziuns pli razionalas el ravugl: sector composiziun.

←

La Bibla de 42 rigas.- Bein la pli perfetga ovra prestada ella officina de Johannes Gutenberg, finida la stad dil onn 1456.

Suenter paucs decennis dev'ei gia ell'Europa 70 marcaus cun ina ni pliras officinas. En Svizra ein ils emprems cudischs vegni stampai gia 1470, a Beromünster ed a Basilea il medem onn. Beingleiti acquistan era ils auters marcaus, pigns e gronds quei art schi desiderau.

El Grischun s'installescha l'emprema stampa 100 onns suenter la scoperta a Maganza, 1548 el *Puschlav*, silsuenter en plirs vitgs dell'Engiadina, secapescha a Cuera ed en biars loghens dil Grischun. Il 19.

tschantaner secasa l'impurtonta stamparia Condrau a Mustér, lu novs stampadurs a Glion, Tusaun, Maiavilla etc. Gia a Puschlav era vegniu stampau en plirs lungatgs: talian, romontsch, tudestg e latin.

Emblidar astgein nus buc ils stampadurs ambulonts dil 17. e 18. tschantaner. Dus umens cunzun stattan cheu sin bucca: *Gion Gieri Barbisch*, silsuenter *Pieder Maron* e sias famiglias de stampadurs. De menzionar ei la stampa ambulonta della claustra de Mustér che ha stampau durant 100 onns cudischs romontschs e tudestgs en plirs loghens ordeifer la claustra, en Val Sogn Pieder, denter auter 1685 il cudisch de canzuns religiosas *Geistlicher Blumengarten*, 1690 la *Consolaziun dell'olma devoziusa*, quella el Hospezi ad Acladira sur Trun.

Las stampas e tips de scartira che vegnevan adoperadas en nossas muntognas, derivavan savens da secund e tierz maun, era ord tiaras jastras. Ch'ins ha era cun quels sempels indrezs, savens ambulonts sin carrs e ruhas sliusas, tuttina luvrau cun slonsch ed adatg, pretenda respect e renco-

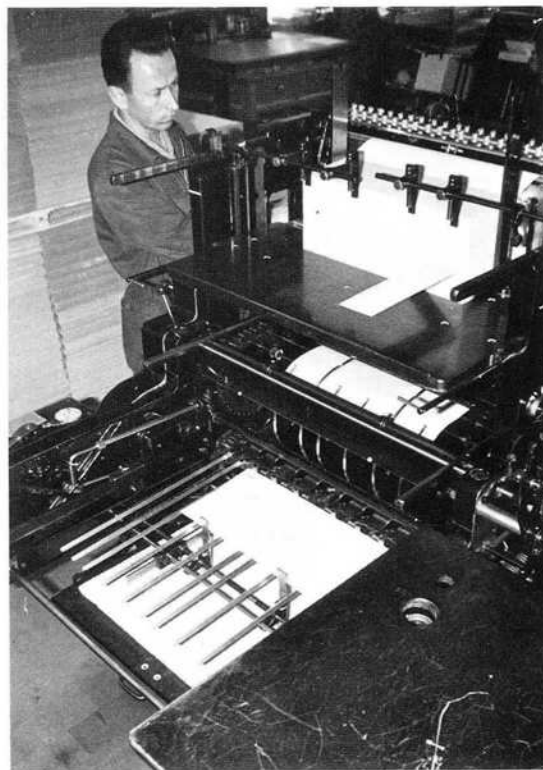
nuschientscha. Las letras s'isavan spert sut ton squetsch continuau e daventavan schliatas sin scartira, la finala nunduvrablas. Ellas eran denton remplazzablas. Stampas pli pretensiusas en ravugls pli elevai, schevan curdar tips de scartiras spusai ad uras, cumpravan lu senza targlinar las pli recentas novitads metallicas.

La historia della stampa el Grischun ei ordvart interessanta e multifara. Fertion che l'invenziun en Tiaratudestga entras Gutenberg era succedida avon la scoperta della

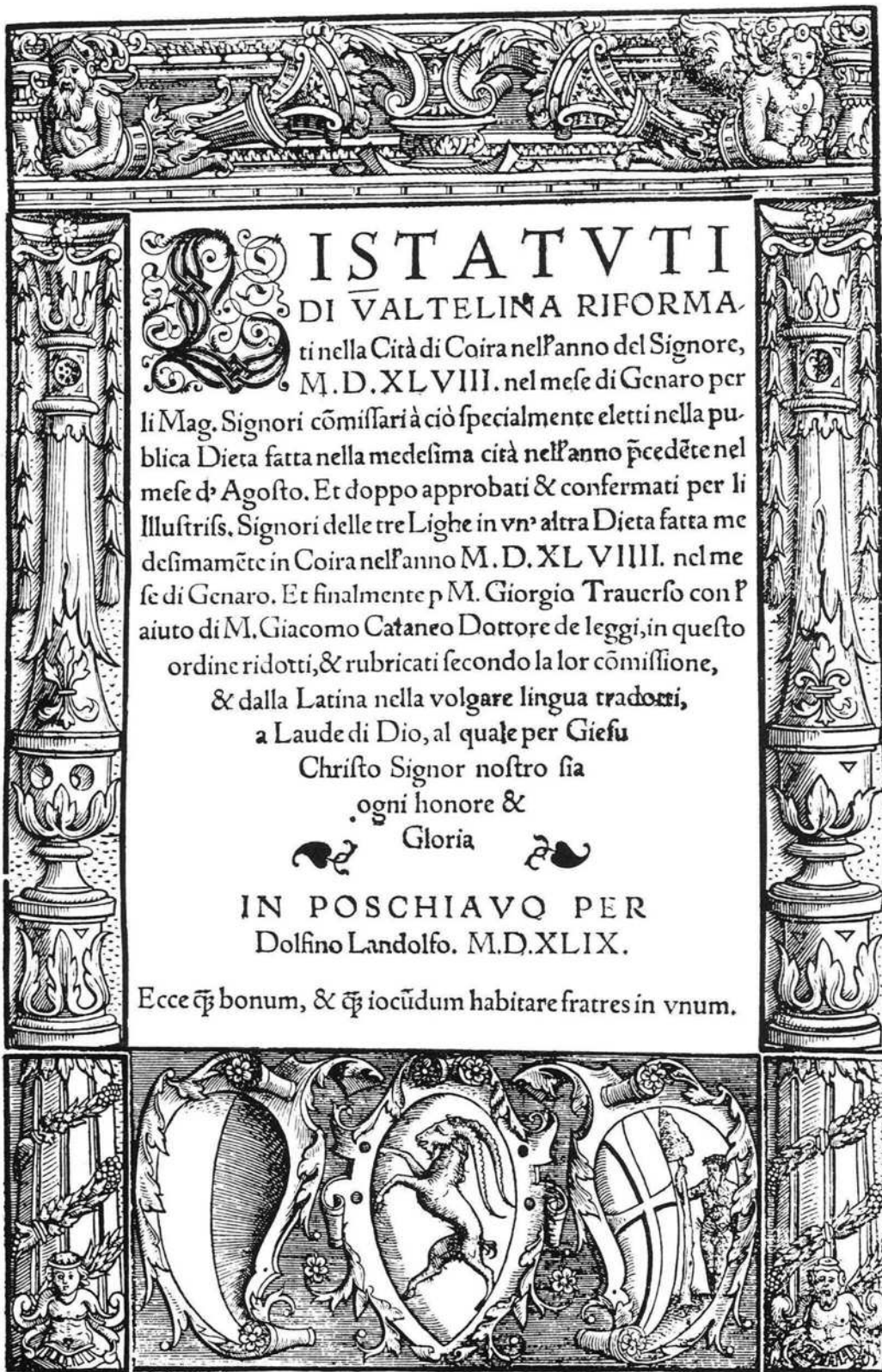
America, 70 onns avon la reformaziun, entra igl art della stampa en nies cantun 100 onns pli tard, sigl ault dellas carplinas reformatoricas. En quellas lutgas confessionalas ha la stampa giugau ina gronda rolla. Capavels scrutadurs de nossa historia ein sefatschentai intensivamein cun quella materia. Tgi che vul seprofundar en quels fatgs consulti las oreifras ovras sur las *Stampas Grischunas*, publicadas da dr. Remo Bornatico, anteriur bibliotecar cantonal.

Il compositur a maun surpren la tschentada de maschina che luvrava cun plum, mo era singulas letras ord il truchet per tetels, lineaturas, las clischas ed elements ornamentals e drezza tochen che las columnas ein finidas epi promptas per la stampa. Ses pli impurtants utensils eran la fuorma de tschentada (composiziun), la pinzetta, la mesira dellas lingias e la corda de tschentada.

Ina de quellas maschinas cun cilinder de stampar, de gronda qualitat ei aunc oz en funcziun, denton mo pli per certas lavurs specialas, sco per perfurar, stanزار e scanellar.

STATUTI DI VALTELLINA – Pusclav, Dolfino Landolfi, 1549. Frontispezi 243 × 153 mm. Igl ei igl emprem cudisch stampaus el Grischun (mira Remo Bornatico: L'ARTE TIPOGRAFICA nelle tre Leghe e nei Grigioni, Coira 1976.

CONSOLAZIUN

Della Olma Devoziusa

Quei ei

CANZUNS
SPIRITUALES

De cantar enten Baselgia,
fur tutt Onn, fin las Fiastas,

DE

NIES SIGNER

De

NOSSA DONNA;

E Dils SOINGS

+ * * * * + * * * * +

Shentadas giu e squicciadas, a Thront,

Tier Noss Donna délla Glisch:

Tras ils Rel. gius degl Vorden de soing

BENEDEIG;

della Claüstra de Mostér.

♥:☼:☼:☼:☼:☼:†:☼:☼:☼:☼:♥

Enten igl Onn 1690.

Con Lubiencia dils Superiurs.

Desertina, Casa editura de cudischs

Nus vein gia menzionau las lavurs della Casa editura *Desertina*. Tochen che in cudisch d'art, d'objects, d'affons cun maletgs arriva alla glisch dil gi, passan las differentas acziuns per nundumbreivels scalems. *Desertina* ei ina partiziun per sesezza enteifer la fatschenta complessiva Condrau. Il personal sto esser scolaus en diversas direcziuns. Ei va dall'empustaziun e contract tochen allas preparaziuns e conclusiuns

dell'ovra. Mintga cudisch ha d'haver siu caracter, sto corrispunder al cuntegn, als giavischs dils empustaders la finala, cul cudisch ei sin meisa, far plascher al cumprader e honor al scaffider.

Ils maletgs che suondan dattan in'idea del las varts belletristicas ed artisticas ch'occupeschan ina stamparia avanzada en sentiment per qualidad, art e grafica.

L'administratura, oz in administratur, della Casa editura *Desertina* elaborescha e prepara la disposiziun tecnic-artistica de cudischs surdai de realisar alla Stampa Romontscha.

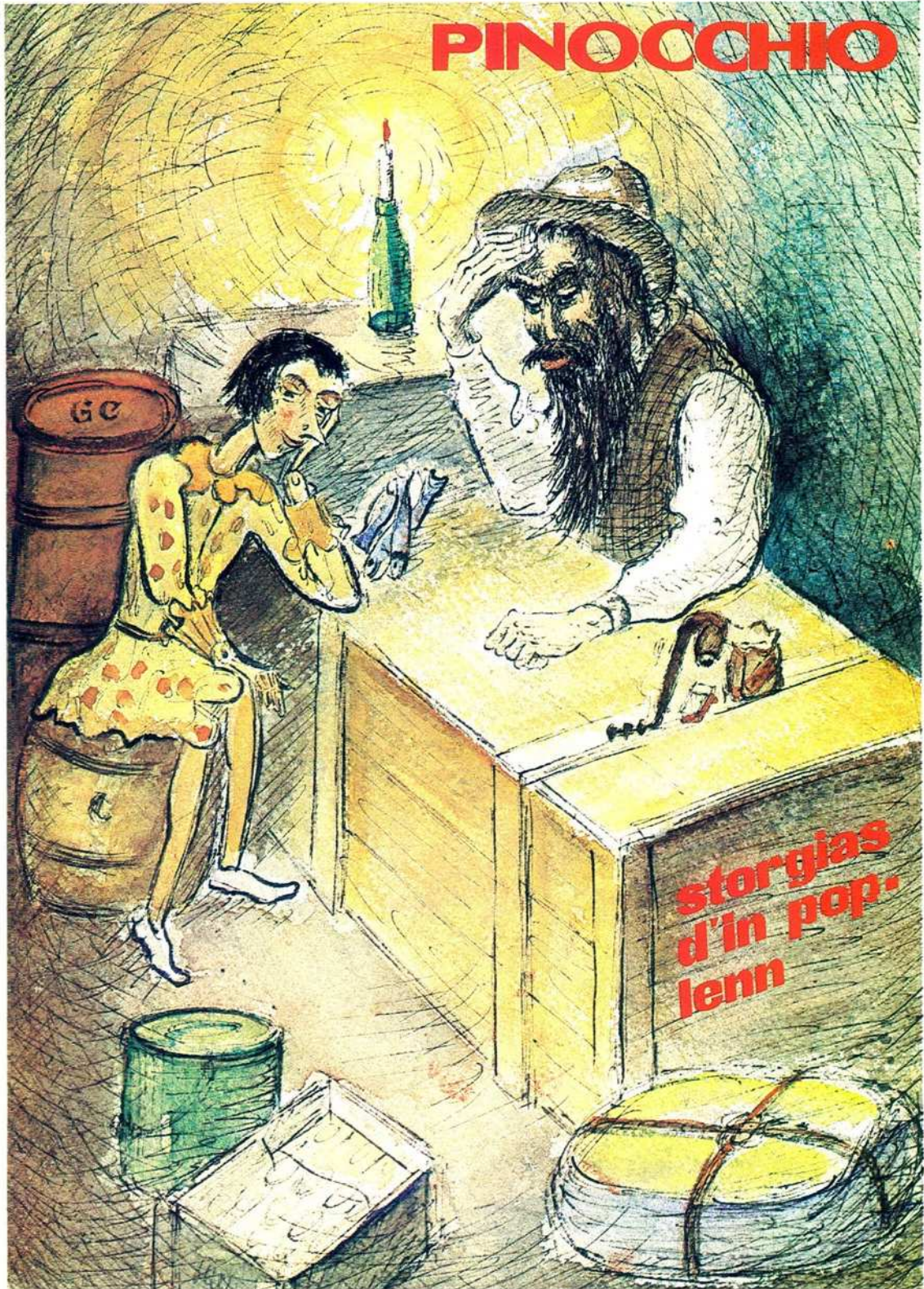

Ils manuscrets tudestgs ch'entran per la GR, corrispondenzas ed inserats, vegnan translatai en romontsch da versai enconuschiders dil lungatg. Era historias pli liungas vegnan translataidas per il *Calender Romontsch* e per cudischs.

Maletg per il cudisch *Pinocchio*. – Pinocchio ei vegnius laguttiis dalla Balena ed entaupa el venter siu bab Giuseppe, laguttiis gia avon in onn da quei pèsch enorm ensemen cun in entir bastiment.

PINOCCHIO

Il curtè-grond de cudischs illustrai, cun cartas d'art d'Aluis Carigiet, ediziuns della Desertina.

←

Maletg per il cudisch: «Las aventuras de Pinocchio», da C. Collodi, versiun Alfons Maissen, maletgs Venantius Maissen. – Meister Tscherescha che scorsa il lenn-viv, dal qual nescha il burattin Pinocchio. Il maletg representa in luvratori de scrinari della Surselva.

Ina part della *Libreria Condrau* a Mustér cun ina preit de cudischs illustrai.

Aluis Carigiet, igl enconuscent pictur-artist della Sur-selva, en sia greva lavur en preit. 1978 ha el ornau cun maletgs d'utschals etc. la casa d'administraziun della Stampa Romontscha a Mustér.

In tagl ord la beinornada *Galeria de maletgs*, mobiliias ed antiquitads.

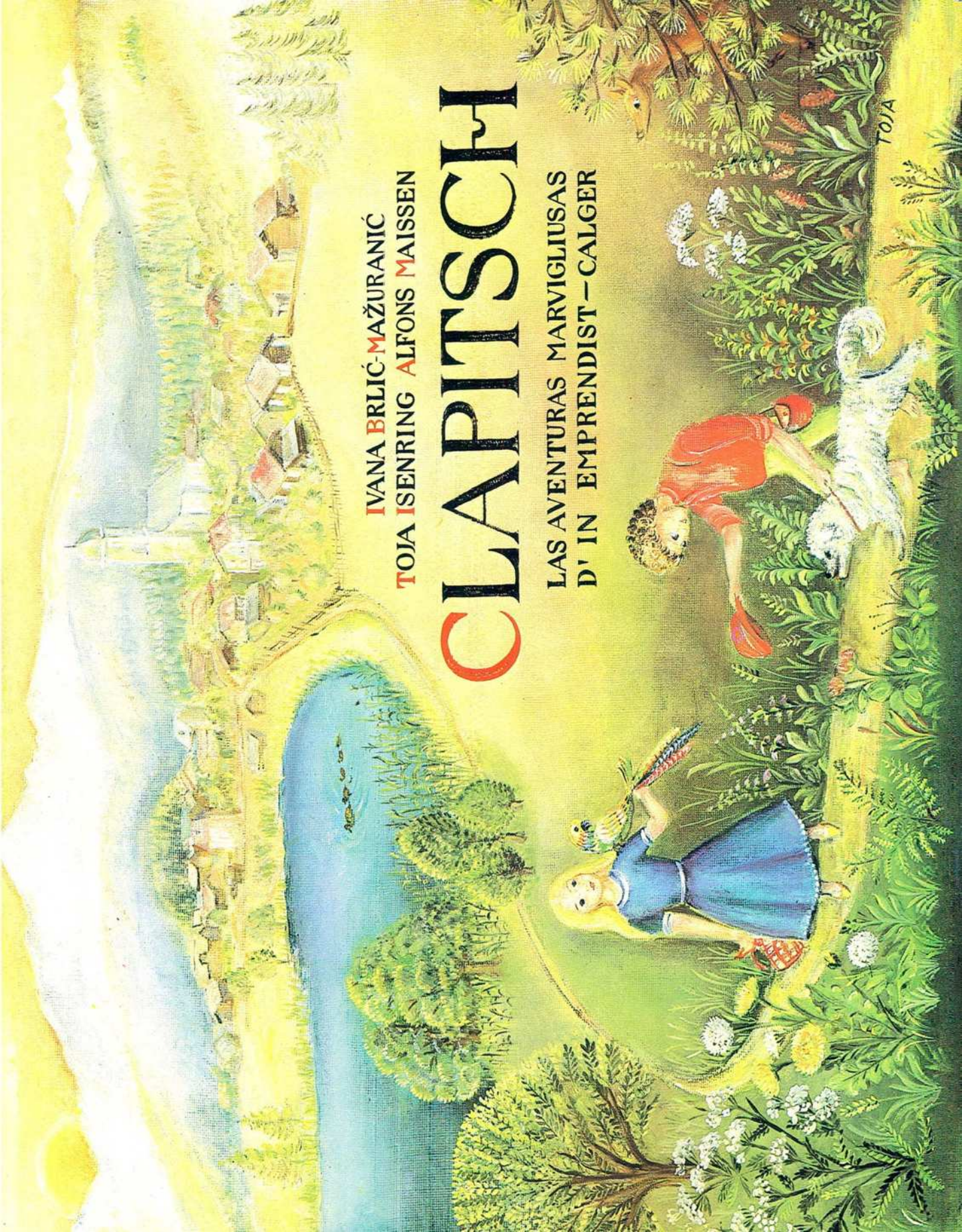
→

In maletg en color ord il *Clapitsch*. – La rugadura Jana vegn per via e Clapitsch, il giuven calger, peina era sias paupras tschappas.

⇒

Maletg de davos cuviarta:
Maletg de cuviarta dil cudisch d'affons «Clapitsch», cun maletgs da *Toja Isenring*, vertius dal croat da *Alfons Maissen*. – Il maletg representa il vitg de Laax sul Lag Grond, ed al pei de quel passan sperasvi Clapitsch e Ghita cul papagagl ed il tgaun Bundasch.

IVANA BRILIĆ-MAŽURANIĆ
TOJA ISENRING ALFONS MAISEN

CLAPITSCH

LAS AVENTURAS MARVIGLIUSAS
D' IN EMPRENDIST - CALGER

TOJA